

UNES QUANTES REFLEXIONS SOBRE ELS ORÍGENS DE L'HITLERISME¹

I. — Permanència i canvis dels caràcters nacionals

A l'empara dels esdeveniments, hi ha velles expressions que tornen; es torna a parlar de “la França eterna” i de “l'eterna Alemanya”, indicant prou l'abast d'aquestes expressions el lloc que hi ocupen els adjectius. Cal examinar-les una vegada per totes, aquestes fórmules, a veure si tenen cap sentit. Car ni la guerra ni la pau no es poden concebre de la mateixa manera, si tenen sentit o no en tenen. Si una nació nociva per a les altres ho és des de tota l'eternitat, l'únic objectiu assignable tant a les negociacions com als combats és anorrear-la o, si més no, encadenar-la amb cadenes capaces de durar un bon seguit de segles; si una nació que estima la pau i la llibertat per a si i per a les altres és així des de tota l'eternitat, mai se n'hi pot acordar massa, de poder. Si, contràriament, l'esperit de les nacions canvia, l'objectiu de la política, tant en la guerra com en la pau, ha de ser crear, en tota la mesura de les possibilitats humanes, condicions de vida internacional tals que les nacions pacífiques continuïn essent-ho i les que no ho són s'hi tornin. Vet ací dues polítiques possibles, diferents en gairebé tots els punts. Cal triar. Una tria errònia fóra fatal, no triar fóra pitjor. El 1918 no es va triar, i en patim les conseqüències.

Que de vegades certs caràcters nacionals durin segles, o fins i tot mil·lennis, no se'n pot pas dubtar, si ho examinem bé. El Quixot sempre és viu, a Espanya; més, que no això: la grandiloqüència que hi bufa les paraules dels polítics es retroba no tan sols en els tràgics espanyols dels segles XVI i XVII, inspiradors del nostre Corneille, sinó també en els poetes llatins d'origen espanyol, Lucà i Sèneca. ¿Qui, per contra, s'ho creuria, avui, que al segle XVI Espanya hagués pogut amenaçar, per l'ambició i el poder, les llibertats del món? Un segle més tard ja no era creïble. Si examinem Itàlia, ¿pot haver-hi dos pobles més completament diferents que els antics romans i els italians de l'Edat mitjana? Els romans només eren superiors en les armes i en l'organització d'un Estat centralitzat. Els italians de l'Edat mitjana i el Renaixement eren incapaços d'unitat, d'ordre i d'administració; gairebé ni es barallaven, si no era indirectament per mitjà de mercenaris, i concebien la guerra de tal manera que Maquiavel cita una campanya d'estiu, en una guerra mantinguda per Florència, en què no hi hagué ni morts ni ferits ni d'una banda ni de l'altra. En canvi, els italians es mostraren en aquesta època, cosa que els romans tot i els seus esforços d'imitació servil mai no havien estat, com els hereus directes dels grecs en totes les gràcies i potències de l'esperit. La història de les nacions ofereix així exemples igualment sorprenents de permanència i de transformacions. Ara bé, són només dues les nacions que aquí ens interessin, França i Alemanya; i no tots els caràcters nacionals importen, ans només els que fan que una nació sigui, o no, un perill greu per a la civilització, la pau i la llibertat dels pobles. La qüestió és saber si aquests caràcters, pel que fa a França i Alemanya, són duradors o canviants. La resposta a aquesta qüestió només es pot trobar en el passat; car l'avenir ens és amagat.

Primerament, un fet salta a la vista: fins al segle XX mai no hi va haver perill de dominació universal de part dels germànics o dels alemanys; car les pretensions de la casa d'Habsburg a l'imperi mundial, mentre aquesta casa no esdevingué espanyola, foren tan buides d'abast efectiu com les prediccions de Merlí. Aquest fet innegable només té sentit

si fem l'esforç de recordar que el perill de dominació universal no té res de nou ni d'inaudit, cosa que oblidem tan fàcilment avui. Roma fou la primera que no solament amenaçà, ans liquidà, les llibertats del món, si volem servir-nos de l'expressió exagerada dels escriptors llatins i dir-ne món d'una ampla extensió al voltant de la Mediterrània. Diguem de passada que els qui, com Péguy i tants d'altres, acorden tanta admiració a l'Imperi romà com a les guerres d'independència de les pàtries cometen una contradicció inexcusable. A l'Edat mitjana, després de la breu resurrecció de l'Imperi romà intentada per Carlemany, els dos hereus d'aquest Imperi, el Sacre Imperi Romano-Germànic i el Papat, lliuraren, pel domini temporal de la cristiandat, una lluita que tanmateix no comportava cap perill per a les llibertats locals, mercès al desordre de l'època i a la naturalesa intrínscament feble d'aquells dos poders. Però, de quatre segles ençà, Occident ha patit tres amenaces greus de dominació universal; la primera vingué d'Espanya, sota Carles Quint i Felip II, la segona de França, sota Lluís XIV, i la tercera també de França, sota el Directori i Napoleó. Les tres amenaces foren bandejades després d'un sacrifici espantós de vides humanes, i en els tres casos Anglaterra hi jugà el paper principal. Avui, aquesta vella història retorna sense diferències considerables. El perill no és pas més greu, potser; la lluita no és pas més atroç. La massacre de no combatents, de dones i d'infants no és pas cap novetat, com certs homes d'Estat afirmen còndidament. Ni Espanya ni França, un cop derrotades, no foren anorreades, desmembrades, ni tan sols desarmades; no els fou imposada cap coerció. El perill es desplaçà, després, pel canvi de les circumstàncies. ¿Qui podria dir com podrà encara desplaçar-se? Ningú en pot saber res.

“La França eterna”

Aquest breu recordatori de fets universalment coneguts resol ja la qüestió pel que fa a França. No n'hi ha, de “França eterna”, almenys pel que fa a la pau i a la llibertat. Napoleó no inspirà al món menys terror i horror que Hitler, ni menys justament. Qui, per exemple, recorri el Tirol hi trobarà a cada pas inscripcions recordant les crueltats comeses llavors pels soldats francesos contra un poble pobre, treballador i feliç en la mesura que lliure. ¿Oblidem el que França féu patir a Holanda, a Suïssa, a Espanya? Es pretén que Napoleó propagà, armes en mà, les idees de llibertat i d'igualtat de la Revolució francesa; però el que principalment propagà fou la idea d'Estat centralitzat, d'Estat com a única deu d'autoritat i objecte exclusiu de sacrifici; l'Estat així concebut, inventat diguem-ho així per Richelieu, dut a un punt més alt de perfecció per Lluís XIV i a un punt encara més alt per la Revolució i després per Napoleó, ha trobat avui la seva forma suprema a Alemanya. Ens horroritza, actualment, i aquest horror és just; no oblidem, però, que prové de nosaltres.

Sota la Restauració, i més encara sota Lluís-Felip, França havia esdevingut la nació més pacífica de totes. Tanmateix, a l'estranger, el record del passat feia que, planyent-se de no haver liquidat França el 1814 o el 1815, hom continués tement-la, com temem nosaltres Alemanya des de 1918. Entre els francesos, molts desitjaven obertament la guerra i la conquesta i es creien amb dret hereditari a l'imperi mundial. ¿Què en pensariem avui, per exemple, d'aquests versos escrits el 1831 per Barthélemy, poeta llavors popular?:

...Berlín és el domini
que França té per fita sempre que surt a passeig.

¿I què en pensariem, també, de tants de versos d'Hugo elogiant les conquestes franceses, on l'hàbit només ens hi deixa veure un exercici literari? Per sort, aquest corrent no prevalgué; per raons misterioses França havia deixat de ser una nació conqueridora, almenys a Europa. Ni el Segon Imperi, amb les seves bogeries, no pogué fer-ne una nació conqueridora, ans només una nació conquerida. La victòria de 1918 la féu tornar, en el possible, menys conqueridora que abans, de manera que ara creu no haver-ho estat mai ni poder-ho tornar a ser més. Així canvien els pobles.

Si ens remuntem més amunt en el passat, hi ha analogia, entre Hitler i Lluís XIV, no pas certament pel que fa a la persona, sinó pel que fa al rol. Lluís XIV era un rei legítim, però no en tenia l'esperit; les misèries de la seva infantesa, envoltat dels terrors de la Fronda, li havien donat d'una banda l'estat d'esperit dels dictadors moderns, que, sortits del no-res, humiliats de joves, només han cregut poder dirigir el seu poble sotmetent-lo. El règim establert per ell mereixia ja, per primer cop a Europa després de Roma, el nom modern de totalitari. L'abaixament d'esperits i cors durant la segona part del seu regnat, que és quan escrigué Saint-Simon, és una cosa tan dolorosa com tot el que després hem pogut veure de més trist. Cap classe de la nació no se n'escapà. La propaganda interior, tot i l'absència dels mitjans tècnics actuals, atenyé una perfecció difícil de superar; Liselotte, la segona Madame, ¿no escrigué que no era possible de publicar cap llibre sense inserir-hi les lloances al rei? I per a trobar avui res de comparable al to gairebé idòlatra d'aquelles lloances, no és pas en Hitler, ans quasi en Stalin, en qui cal pensar. Avui tenim el costum de veure-hi, en aquelles baixes falagueries, una simple clàusula d'estil lligada a la institució monàrquica; però és un error; aquest to era completament nou, a França, on fins llavors, fora d'en certa mesura sota Richelieu, no es tenia costum de ser servil. Quant a les crueltats de les persecucions i al silenci establert entorn seu, la comparança aguanta fàcilment. La influència del poder central damunt la vida dels particulars no era pas més petita, sembla, tot i que és difícil de jutjar.

La política exterior procedia del mateix esperit d'orgull desprietat, del mateix art elaborat d'humiliar, de la mateixa mala fe que la política de Hitler. La primera acció de Lluís XIV fou obligar Espanya, amb qui s'acabava d'aliar per matrimoni, a humiliar-se públicament davant seu sota amenaça de guerra. Humilià igualment el papa; forçà el dux de Gènova a anar-li a demanar perdó; prengué Estrasburg exactament com Hitler ha pres Praga, en plena pau, enmig de les llàgrimes dels habitants, impotents per a resistir, menyspreant un tractat tot just acabat de signar que fixava fronteres teòricament definitives. La devastació atroç del Palatinat no tingué tampoc l'excusa de les necessitats de la guerra. L'agressió no motivada contra Holada estigué a punt d'anorrear un poble lliure, orgullós de ser-ho, la civilització del qual llavors era encara més brillant que la de França, com els noms de Rembrandt, Spinoza i Huyghens mostren prou. Costaria de trobar en la literatura alemanya d'avui res de tan baixament cruel com un poemeta festiu compost en aquella ocasió per La Fontaine predient la destrucció de les ciutats holandeses². Que La Fontaine fos un gran poeta fa només que la cosa sigui més trista. Lluís XIV esdevingué finalment l'enemic públic, a Europa, l'home per qui tot home lliure, tota ciutat lliure, se sentien amenaçats. Aquest terror i aquest odi, els veiem en els textos anglesos de l'època, per exemple en el diari de Pepys; i Winston Churchill, en la biografia del seu il·lustre avantpassat Marlborough, testimonia retrospectivament a Lluís XIV els mateixos sentiments que l'animen contra Hitler.

Però el primer verdader precursor de Hitler, després de l'antiguitat, és sens dubte Richelieu. Inventà l'Estat. Abans d'ell, alguns reis, com Lluís XI, havien pogut establir un poder fort; però defensaven la corona. Abans d'ell, alguns individus havien pogut

mostrar-se com a ciutadans en tractar els afers; però es consagraven al bé públic. L'Estat a què Richelieu lliurà cos i ànima, fins al punt de no tenir ja consciència de cap ambició personal, no era pas la corona, i encara menys el bé públic, ans la màquina anònima, cega, productora d'ordre i de poder que coneixem avui amb aquest nom i que certs països adoren. Aquesta adoració implica alhora un menyspreu declarat per tota moral i el sacrifici de si que ordinàriament acompanya la virtut; aquesta barreja es troba en Richelieu, que deia, amb la meravellosa claredat d'esperit dels francesos de l'època, que la salvació de l'Estat no es procura pas amb les mateixes regles que la salvació de l'ànima, car la salvació de l'ànima es fa a l'altre món mentre que els Estats només es poden salvar en aquest. Sense necessitat de recórrer als pamflets dels adversaris, les seves memòries mostren prou com l'aplicà, aquest principi, per violacions de tractats, per intrigues destinades a prolongar indefinidament les guerres més atroces i, sense excepció, pel sacrifici de tota altra consideració a la reputació de l'Estat, és a dir, en el mal llenguatge d'avui, al seu prestigi. El cardenal-infant, de qui s'ha pogut veure recentment a Gènova el rostre coratjós, lúcid i trist pintat amb amor per Velàzquez, féu precedir les seves armes, a França, d'un manifest que avui n'hi hauria prou de traduir, sense canviar-hi més mots que els de francès i Richelieu, per a fer-ne una excel·lent proclama al poble alemany. Car és un error greu de creure que la moral de l'època, fins en matèria internacional, diferís gens de la nostra; hi trobem, fins en els discursos dels ministres, textos que s'assemblarien als millors textos actuals d'elogi d'una política de pau, si no fos que són més ben raonats i infinitament més ben escrits. Una part dels enemics de Richelieu, confessat per ell, eren animats d'un sincer horror de la guerra. Es tenia la mateixa moral que avui; es practicava tan poc com avui; i, com avui, tots els qui feien la guerra deien, amb raó o sense, que la feien per evitar-la així més bé.

Si ens remuntem més amunt en la història de França, veiem especialment que sota Carles VI els flamencs es deien entre ells, per a encoratjar-se a mantenir els seus drets amb les armes: “¿Volem venir esclaus com els francesos?” A dir veritat, després de la mort de Carles V fins a la Revolució, França tingué a Europa la reputació de terra d'elecció no pas de la llibertat ans molt més aviat de l'esclavatge, per no estar els impostos sotmesos a cap regla i dependre exclusivament de la voluntat del rei. Alemanya, en aquest mateix període, fou vista com a essent eminentment terra de llibertat; llegim-nos, abans que res, les notes de Maquiavel sobre França i Alemanya. Com és el cas d'Anglaterra, certament deixats de banda alguns moments desagradables. Espanya no perdé totes les llibertats fins que el nét de Lluís XIV n'ocupà el tron. Els francesos mateixos, des de Carles VI fins a l'esclafament de la Fronda, mai no perderen el sentiment de ser privats dels seus drets naturals i legals; el segle XVIII no féu més que reprendre una llarga tradició esborrada durant més de mig segle per Lluís XIV. És només al segle XIX que França es vegé a si mateixa, i fou vista, com a essent per excel·lència un país de llum i llibertat; els homes del segle XVIII, la glòria dels quals tant contribuï a donar a França aquesta reputació, això, ho pensaven d'Anglaterra. D'altra banda, fins al segle XVII, la cultura occidental formava un tot; ningú, abans del regnat de Lluís XIV, no hagués pensat a subdividir-la en nacions. La “França eterna” és de fabricació molt recent.

“L'eterna Alemanya”

“L'eterna Alemanya” és de fabricació aproximadament igual de recent. Abans de Frederic II de Prússia, no es troba, en cap període de la història d'Alemanya, cap dels

caràcters que el 1939 la fan odiar i témer; ni la inclinació a manar i obeir de manera absoluta, ni la inclinació a dominar el món pel terror de les armes. Res de tot això no existia, abans que Prússia tingués un exèrcit permanent. L'Alemanya que avui tant ens amoïna es pot dir que, etapa rere etapa, és França qui l'ha feta. Richelieu i Lluís XIV foren els models que copià Frederic II. Napoleó, després de tan follament abolir les supervivències del Sacre Imperi Romano-Germànic, suscità, amb les conquestes i l'opressió, el nacionalisme alemany. Napoleó III, amb la desgraciada agressió de 1870, elevà Alemanya al primer rang de les grans potències. El romanticisme alemany, un aspecte del qual és l'adoració de la força, del qual Hitler, aquest wagnerià, n'és per una banda l'hereu, data de l'època en què totes les forces del país es tesaren a rompre's contra Napoleó; no n'hi havia pas rastre, al segle XVIII. Si hi ha hagut al món cap pensador inspirat de l'esperit de què França es reclama, aquest és Kant. Aleshores, doncs, en no poder trobar en els segles recents ni a l'Edat mitjana precedents de l'Alemanya hitleriana, els qui creuen en "l'eterna Alemanya" se salten generalment dos mil anys, com Hitler, i citen Cèsar i Tàcit.

El hitlerisme i els germànics

El prejudici racista, que tanmateix no declaren, els fa així aclucar els ulls a una veritat ben clara; i és que el que fa dos mil anys s'assemblava a l'Alemanya hitleriana no eren pas els germànics, era Roma. Entre les poblacions descrites per Cèsar i Tàcit i els alemanys actuals no n'hi ha cap, de semblança. Se n'hi vol veure en el fet que a aquestes poblacions els agradava guerrear. És un gust força general, entre els pobles primitius, lliures i més o menys nòmades. A Hitler i els seus no els agrada pas, la guerra; els agrada la dominació i només somien la pau; això sí, una pau sotmesa a la seva voluntat; és també el cas de l'antiga Roma.

Se citen molt les ratlles de Cèsar: "La glòria més gran, per a aquests pobles, és tenir al voltant, fins al més lluny possible, territoris devastats i solituds. Veuen com un senyal de coratge fer fora els veïns dels seus camps, que se'n vagin i que ningú no gosi d'establir-se a prop; creuen també estar així més segurs, havent suprimit el perill d'una agressió sobtada." Això és un costum de les poblacions amants d'independència i d'anomenada militar, no gens de dominació. Feien fora els veïns perillosos; Roma, en canvi, els desarmava i els asservia; ¿qui no hagués preferit ser veí dels germànics? Més que més quan, en aquelles boscuries cultivades a claps, la migració només era tràgica per accident.

En Tàcit, s'hi veu prou bé de què els venia, als germànics, el seu gust per la guerra; els venia del menyspreu pel treball. Cosa que els fa semblants als espanyols, no pas als alemanys, l'aptitud dels quals per a la guerra industrial de la nostra època els ve de l'amor pel treball obstinat, metòdic, consciencios. "Els seus cossos, diu Tàcit, són només apropiats per a l'assalt, però no suporten ni el treball ni el sofriment... No se'ls persuadeix pas amb tanta facilitat de treballar la terra o d'estar atents a la collita com de cridar els enemics al combat i treure'n ferides; els sembla de vagarro i covard adquirir amb suor el que es pot aconseguir amb sang. Quan no fan la guerra, no es dediquen pas gaire a la cacera, ans més aviat al repòs, lliurats al son o als àpats. Els forts i bel·licosos no fan res; la cura de la casa, de la llar i dels camps la deixen a les dones, als vells, als febles. En la torpor, s'estan. Estranya diversitat de natura, que fa que uns mateixos homes tinguin tant d'amor per la inacció i tant d'odi per la tranquil·litat."

En el seu gust pels combats, n'hi havia que tanmateix miraven de ser justos, si hem de creure Tàcit; en són testimonis els xauques, que eren, és cert, aliats dels romans. “Aquest territori immens, els xauques no sols l’ocupen, l’omplen; poble il·lustre entre els germànics, que cerca de defensar la seva grandesa per la justícia. Desproveïts d’avidesa i de crueltat, tranquils i mantenint-se a part, no provoquen cap guerra, no devasten res amb pillatge o lladronicis. El més gran testimoni del seu valor i poder és que, quan són els més forts, no ho aprofiten gens per a fer injustícies.”

El que sorprèn més dels germànics de Tàcit, el que més els separa tant dels ciutadans romans del seu temps com dels alemanys de 1939, és que eren lliures. “Els reis no tenen cap poder absolut o arbitrari; quant als caps, el que fa la seva autoritat és l’exemple, més que no el comandament, és si són decidits, si es distingeixen, si combaten anant davant, és l’admiració que els tenen. D’altra banda, a cap d’ells no li és lícit castigar ningú durament, tancar-lo en presó ni colpir-lo, només als sacerdots; i no ho fan pas per càstig, aquests, ni per ordre del cap, ans com per manament del déu que creuen present a les batalles... Els prínceps deliberen els afers de poca importància, i el poble sencer els afers importants, però de manera que els afers que depenen del poble són també tractats pels prínceps... Un rei, un príncep, són escoltats segons l’edat, la noblesa, la reputació militar, l’eloqüència que tinguin; tenen autoritat per a persuadir, més que no poder de comandar.” D’impostos sostrets per coerció, no n’hi havia pas. “Els pobles tenen el costum d’aportar de si als prínceps, cada home pel seu compte, bestiar o blat; dons que són rebuts com una sort i que subvénen alhora a les necessitats.” Fins els esclaus eren quasi lliures. “No els fan pas servir a la nostra manera, per a serveis determinats de la casa. Cada esclau és sobirà al seu domini i a la seva llar. L’amo exigeix d’ell, com d’un colon, una certa quantitat de forment, de bestiar o de vestits; és d’aquesta manera que obeeix l’esclau... Colpejar un esclau, castigar-lo amb cadenes o treballs, és cosa rara; pot ser que en matín algun, no pas per disciplina i com a càstig, sinó en un rampell de ràbia, com es mata un enemic particular, excepte que poden fer-ho impunement... L’amo i l’esclau no es distingeixen per cap refinament d’educació; passen la infantesa enmig del mateix bestiar, en els mateixos espais, fins que l’edat separa els qui són lliures i el coratge els fa reconeixadors.”

Fóra massa llarg de reproduir les vives lloances de Tàcit dels costums dels germànics, de la seva castedat, de la seva hospitalitat, de la seva generositat. “Fer fora de casa seva tant se val quin mortal és vist com un crim... Ningú no fa diferència entre qui coneix i qui no pel que fa al dret d’hospitalitat. Si l’hoste que se’n va demana res, el costum és de donar-l’hi; i se li demana amb la mateixa facilitat. Els agraden els presents, però sense esperar reconeixement pels que donen ni concedir-ne pels que reben.”

El tret més singular, que impedeix completament de reconèixer en aquells germànics els ancestres de Hitler, però que generalment es va atribuir als alemanys fins al 1870, és la simplicitat d’ànima, l’absència d’astúcia. “Per a reconciliar enemics, contractar aliances, elegir caps, en fi, per a tractar de la pau o de la guerra, deliberen al més sovint enmig dels banquets, perquè cap altra ocasió no obre més bé l’ànima a pensaments sincers ni l’escalfa millor per a les grans pensades. Poble sense astúcia, sense artifici, la llicència de la diversió en descobreix encara més bé els secrets dels cors. L’endemà, tracten els mateixos afers; així, preserven l’oportunitat de cada moment; deliberen quan són incapaços de ferir; decideixen quan no són susceptibles d’equivocar-se.”

Cèsar, certament, de vegades acusa els germànics de perfídia; però just aquest seu testimoni, fins si admetem que ho digui tot, mostra prou bé de quin costat era, la perfídia. Un poble germànic foragitat del seu territori havia travessat el Rin, a la recerca

de nova terra, i Cèsar anà contra ell. Uns diputats vingueren a dir-li que s'establirien on ell els digués; Cèsar els indicà un poble germànic, amic dels romans, susceptible de rebre'ls. No volia permetre que s'establissin a la Gàl·lia perquè, com ell mateix reconeix, els gals, en trobar la tirania dels germànics preferible a la dels romans, haurien estat massa disposats a rebre'ls i a cridar-ne d'altres. Els diputats dels germànics demanaren debades a Cèsar d'aturar-se mentre el seu poble deliberava. Ja era molt a prop seu, quan els enviats germànics li suplicaren altre cop d'aturar-se o almenys d'acordar-los tres dies de treva, durant els quals podrien verificar si el poble designat per Cèsar consentia efectivament a rebre'ls; es comprometien, si era que sí, a anar-hi. Cèsar els acordà la treva, per bé que a contracor; car, si l'hem de creure, pensava, amb raó o sense, que només la demanaven perquè una part de la seva cavalleria, aleshores a l'altra banda del Mosa, tingués temps de tornar. Els digué que els esperava l'endemà en tan gran nombre com poguessin. Quan la cavalleria romana, que Cèsar deixà que continués avançant, arribà a la vista dels cavallers germànics, aquests s'hi tiraren damunt i, en nombre de vuit cents, feren fugir els cinc mil cavallers de Cèsar.

Donat que els germànics havien implorat tant la treva i en tenien tanta necessitat, és evident que fou un accident, degut o bé a un retard en la transmissió de les ordres, car els enviats germànics havien deixat Cèsar poc abans, o bé a la indisciplina dels germànics i a l'apropament provocatiu de la cavalleria romana. Cèsar decidí de no observar la treva; però esperà l'endemà i rebé la diputació convinguda, formada per tots els caps i ancians vinguts a excusar-se de l'incident. Cèsar els deixà ben custodiats i marxà contra els germànics, que sorprengué privats dels caps i sense esperar res semblant. Les dones i els infants arrencaren a córrer; Cèsar envià la cavalleria, vençuda el dia abans, a massacrar-los; la vista d'aquesta massacre féu embogir els germànics. Finalment, moriren tots, fins al darrer, homes, dones i infants, a ferro o bé al Rin, en nombre de quatre cents trenta mil. Els romans no tingueren cap mort i pocs ferits. El Senat atorgà a Cèsar molts d'honors per la gesta, però Cató demanà que en expiació de la fe violada, conforme a un antic costum, fos lliurat encadenat als germànics. Cèsar aprofità la massacre per a escampar el terror a l'altra banda del Rin, fent servir aquest art propi dels romans, retrobat avui, de sotmetre-ho tot pel terror i el prestigi més que no per la força efectiva. Si algú fa pensar en Hitler, per la barbàrie, la perfídia premeditada, l'art de la provocació i l'eficàcia de l'astúcia és ben bé Cèsar; aquells desgraciats germànics s'assemblen, només, per la incoherència ingènua, a tots els pobles que ignoren la disciplina, l'organització i el mètode.

No hi ha res, exactament res, en els únics textos que ens permeten de conèixer els germànics de fa dos mil anys, que pugui fer creure en un esperit dolent o perillós subsistent en la raça gemànica al llarg dels segles. ¿A què recorreran, per continuar defensant la seva tesi? ¿Cercaran exemples de crueltats i devastacions comeses en el període dit de les grans invasions? Sens dubte se n'hi podrien trobar, però també s'hi trobaria una de les més pures figures de la història en la persona del primer rei got que governà Itàlia, Teodoric. Tot i que hom s'ha demanat si els gots eren d'origen purament germànic, mai no s'ha dubtat a arrengrer-los entre les poblacions teutones, essent la seva llengua la forma més antiga avui coneguda de l'alemany. No es podria citar sobirà legítim que, sobre el seu poble, hagués regnat de manera més justa i humana que no Teodoric sobre el país de què s'emparà; no n'atacà ni la llengua, ni les institucions, ni la religió, ni els béns, ni res. No són pas només els escrits dels seus servidors que ho testimonien, sinó també els de Procopi, servidor del general que destruï poc després els gots d'Itàlia; reporta

que Teodoric no cometé, en el seu regnat, més que un sol acte de violència injust, i que en morí de tristesa gairebé tot seguit.

Si passem a l'Edat Mitjana, ¿n'hi trobarem, de senyals del mal esperit que es denuncia? ¿En la institució de les ciutats lliures, potser? Les llibertats comunals, mentre a França i Flandes eren esclafades i començaven a morir a Itàlia, a Alemanya hi florien. ¿En la institució del Sacre Imperi Romano-Germànic, potser, lligam federal entre ciutats i principats independents de què no sabríem plànyer-ne massa la desaparició? ¿Qui s'ho podria creure, que aquest imperi fos violent, perillós, animat d'impulsos de dominació i d'expansió, quan no pogué ni conquerir una Itàlia llavors feble, dividida, sense interès per les armes, tot i tenir el recolzament dels vots sincers d'un cert nombre d'italians, Dant el més il·lustre? Fou només quan la dinastia imperial esdevingué espanyola, que Itàlia caigué sota el jou de l'estranger. En el període següent, podríem citar els horrors de les guerres religioses; però mai no superaren els de les guerres de religió de França. En temps de Lluís XIV, l'Imperi es trobà del costat de la llibertat, en la coalició gloriosament dirigida per Marlborough. Els reis de Prússia feren aparèixer a Alemanya una cosa enterament nova, de què avui en maleïm els efectes. Però ¿oblidem potser que Frederic II de Prússia degué la seva glòria, no pas només als seus talents d'organització, administració i dominació, als èxits militars, a les violències sense escrúpols, ans també, i en una mesura almenys igual, a les lloances desmesurades de tots els escriptors francesos més il·lustres de l'època?

II. — Hitler i la política exterior de la Roma antiga

L'analogia entre el sistema hitlerià i l'antiga Roma és tan colpidora que es podria creure que Hitler és l'únic, de dos mil anys ençà, que ha sabut copiar exactament els romans. Si d'entrada no se'ns fa evident, és perquè gairebé hem après de llegir en Corneille i en el *De Viris*; ens hem acostumat a posar-nos al lloc dels romans, fins quan s'empararen de la Gàl·lia; i ara que ens trobem presos en una situació anàloga en què és però el nostre enemic qui fa el paper de Roma, no la reconeixem, l'analogia. Car són les conquestes que hom és amenaçat de patir les que fan horror; les que hom aconsegueix són sempre bones i belles. A més, la història romana només la coneixem pels romans i pels seus esclaus grecs, obligats, desgraciats que eren, a ensabonar els amos; cal, així, un esforç de crítica continu, per a apreciar equitativament la política de Roma. No la tenim pas, la versió que n'haurien pogut fer els cartaginesos, els espanyols, els gals, els germànics, els bretons.

Els romans van conquerir el món per la seriositat, la disciplina, l'organització, la continuïtat dels projectes i del mètode; per la convicció que eren una raça superior, nascuda per a manar; per l'ús meditat, calculat, metòdic, de la més despietada crueltat, de la perfídia freda, de la propaganda més hipòcrita, emprades simultàniament o alternadament; per una resolució ferma de sacrificar-ho tot sempre al prestigi, sense ser sensibles mai ni al perill, ni a la pietat, ni a cap respecte humà; per l'art de descompondre sota el terror l'ànim dels adversaris, o adormir-los en l'esperança abans d'asservir-los per les armes; finalment, per un maneig tan hàbil de la mentida més grossera, que fins van enganyar la posteritat i encara ens enganyen. ¿Qui no els reconeixeria, avui, aquests trets?

Els romans van saber manejar al seu grat els sentiments dels homes. És així com s'arriba a amo del món. Tot poder que creix suscita entorn seu sentiments diversos; si, per ciència o per bona fortuna, suscita els que li forneixen el mitjà de continuar creixent, arribarà lluny. Els pobles i els homes situats a l'entorn del territori sotmès a Roma

experimentaren, com tots els mortals, alternativament, la por, el terror, la ràbia, la indignació, l'esperança, la tranquil·litat, la torpor; però el que a cada moment experimentaven era el que precisament convenia a Roma, i això per l'art dels romans. Cal, per a un tal art, una espècie de geni, però també una brutalitat sense límits ni miraments per res.

No se'ls pot pas superar, els romans, en l'art de la perfídia. La perfídia té dos inconvenients: suscita la indignació i impedeix tot seguit de ser cregut. Els romans van saber-los evitar tots dos, aquests inconvenients, perquè eren pèrfids només quan, a aquest preu, podien anorrear les víctimes. Així, cap d'elles no estava en disposició de retreure'ls la mala fe. A més, els espectadors eren colpits de terror; i com que el terror fa que l'ànima es torni crèdula, la perfídia dels romans tenia per efecte augmentar entorn seu, en comptes de rebaixar-la, la inclinació a creure'ls; car creiem voluntàriament el que vivament desitgem que sigui veritat. Alhora, els romans lloaven la pròpia bona fe amb una convicció encomanadissa, i tenien una cura extrema a semblar defensar-se, en comptes d'atacar, i a semblar respectar els tractats i les convencions, tret de quan podien atacar impunement i fins i tot de vegades en aquest cas. Un dels seus costums era, quan un tractat acordat per un dels seus cònsols els semblava massa moderat, reprendre la guerra i lliurar el cònsol, nu i encadenat, en expiació del tractat trencat, als enemics; aquests, que ignoraven el costum i creien establerta la pau, trobaven en aquest cos nu tan sols un feble consol. Els exemples de perfídia i de fe violada són tan nombrosos, en la història romana, que fóra massa llarg de citar-los tots; tenen un caràcter en comú, tots, que són calculats i premeditats. És així com els romans es pogueren atribuir una reputació de lleialtat. Retz diu que, quan hom ha decidit fredament de fer el mal, pot mantenir les aparences, mentre que, si no el vol fer i tanmateix s'hi deixa anar, provoca sempre un escàndol. Els romans van aplicar aquest principi a la violació de la paraula dada; els pobles que, com els cartaginesos, a la paraula dada hi mancaren per necessitat, per furor, per desesper, tingueren en canvi una reputació de perfídia fins i tot en la posteritat, que mai no escolta els vençuts.

N'és el més bon exemple Pau-Emili, que féu en una sola hora el saqueig de setanta ciutats i se n'endugué els habitants com a esclaus, després de prometre'ls la salvació i d'introduir en cada una un destacament armat a l'empara de la promesa. El Senat fou l'autor de l'ardit. La història de les guerres espanyoles, en Apià, n'és plena, de generals romans que violen la paraula dada, massacren pobles sencers després de desarmar-los prometent-los la llibertat i la vida, ataquen per sorpresa després de concertar la pau. Però el més horrible efecte de la perfídia romana fou la desgràcia de Cartago, quan una civilització que, mercès a la influència d'Orient i de Grècia, era de segur almenys tan brillant com la llatina, fou aniquilada per sempre sense deixar rastre.

Cartago havia tingut primerament la bona sort, si es pot dir així, de ser vençuda per un dels molt rars romans que hagin donat senyals de moderació, a saber, el primer Africà. Pugué així sobreviure a la pèrdua de tot el seu poder, però hagué de concertar una aliança amb Roma i prometre de no començar mai cap guerra sense el seu permís. Durant el mig segle que seguí, els nòmides no pararen d'envair i saquejar el territori de Cartago, que no gosava defensar-se; i en aquest període ajudà els romans en tres guerres. Els enviats cartaginesos, prosternats a terra, a la Cúria, brandant rams de suplicant, imploraren amb llàgrimes la protecció de Roma, a què el tractat els donava dret; el Senat s'abstingué d'acordar-la. Finalment, exasperats per una incursió nòmida més amenaçadora que les altres, Cartago prengué les armes, fou vençuda i vegé el seu exèrcit enterament destruït. Fou el moment que Roma trià per declarar la guerra, al·legant que els cartaginesos havien

combatut sense el seu permís. Uns delegats de Cartago anaren a Roma a implorar la pau i, en no poder-la obtenir altrament, es tornaren a posar a mercè del Senat. Aquest acordà als cartaginesos la llibertat, les seves lleis, el seu territori i el gaudi de tots els seus béns privats i públics, a condició de lliurar-los com a ostats tres cents infants nobles en el termini d'un mes i obeir els còsols. Els infants foren lliurats tot seguit. Els còsols arribaren davant Cartago amb flota de guerra i exèrcit, i ordenaren que els fossin lliurades totes les armes i tots els instruments de guerra sense excepció. L'ordre fou executada immediatament. Els senadors, els ancians i els sacerdots de Cartago anaren llavors a presentar-se als còsols davant de l'exèrcit romà. L'escena que segueix, tal com la reporta Apià, és d'un tràgic digne de Shakespeare i recorda, amb molta més atrocitat, el que es diu de la nit que passà Hacha davant Hitler.

Un dels còsols anuncià als cartaginesos presents davant seu que tots els seus conciutadans havien d'enretirar-se de vora mar i abandonar la ciutat, i que aquesta seria completament arrasada. "Encara parlava, que alçaren les mans al cel amb tot de crits, posant els déus per testimoni d'haver estat enganyats; s'estengueren en injúries i en imprecacions contra els romans... Es tiraren a terra, colpejaren el sòl amb les mans i el front; n'hi hagué que s'estriparen el vestit, es matxucaven el cos, com per castigar la desraó que els havia fet caure en el parany. Quan se'ls acabà el furor, hi hagué un gran i llòbrec silenci, com si fossin cadàvers jacents... Els còsols... bé ho sabien, que la desgràcia extrema empeny tot primer a l'ardidesa però que amb el temps l'audàcia és vençuda per la necessitat. És el que els passà als castaginesos. Car en el silenci, sentint més vivament la seva desgràcia, deixaren d'indignar-se; arrencaren a plorar per ells, pels infants i les dones, que cridaven pel nom, per la pàtria, a qui, com si fos un ésser humà capaç de sentir-los, adreçaven tota mena de dites llastimoses... Els còsols, per bé que apiadats davant les vicissituds de les coses humanes, restaven impassibles, esperant que els cartaginesos pareessin de plorar. Quan els planys s'hagueren acabat, hi hagué novament un silenci. S'adonaren, llavors, que la seva ciutat estava desarmada, abandonada, sense ni un vaixell, ni una catapulta, sense ni una javelina, ni una espasa, sense ciutadans capaços de combatre, després de la mort de cinquanta mil, sense mercenaris, sense ni un amic, ni un aliat... Renunciaren llavors al tumult i a la indignació, com a inútils en desgràcia, i recorregueren a les paraules."

Segueix un discurs en què l'orador invoca el tractat concertat amb Escipió i les promeses recents i formals del Senat. "No hi ha res que tingui tant de poder per a la súplica com la invocació dels tractats; i no tenim altre refugi que les paraules, car tot el que teníem de poder us ho hem lliurat... Si tanmateix no suporteu ni aquests arguments, ho deixarem tot de banda i, únic dret que resta als desgraciats, plorarem, suplicarem... Us donem a triar una altra cosa, molt millor per a nosaltres, molt més honorable per a vosaltres; la nostra ciutat, deixeu-la intacta, ella que no us ha fet cap mal; i a nosaltres, a qui ordeneu d'abandonar-la, feu-nos morir a tots... No solleu la vostra reputació amb un acte d'execució atroz, de report atroz, que fóreu els primers a cometre en tota la història; car els grecs i els bàrbars n'han fet moltes, de guerres, i també vosaltres, romans, als altres pobles; però mai ningú no ha arrasat cap ciutat que abans del combat hagués estès les mans, lliurat els infants i les armes, i que, a més, si hi hagués cap més càstig entre els homes, hagués consentit també a patir-lo."

Els còsols refusaren fins i tot l'autorització d'anar un cop més a suplicar al Senat, i explicaren que l'ordre d'arrasar la ciutat havia estat donada en interès dels mateixos cartaginesos. Aquesta mena de refinament en la injúria, completament ignorat dels grecs, no s'ha tornat a trobar, potser, des d'aleshores, fins després de 1933. El poble de Cartago

caigué en la desesperació i l'exèrcit romà, massa refiat de la seva força, lliurat al desordre i als plaers, hagué de fer un setge de tres anys abans no pogué destruir la ciutat i els habitants sota les ordres del segon Africà. Podem veure en Polibi què en pensaren, els grecs, d'aquesta agressió, començant pel mateix Polibi, tot i la reticència imposada a un subjecte de Roma, humil client dels Escipions.

En aquesta història, hi apareix la crueltat més horrible, tant com la perfídia, i s'hi combina. Ningú mai no ha igualat els romans en l'hàbil ús de la crueltat. Quan la crueltat és efecte d'un caprici, d'una sensibilitat malalta, d'un enrabiament, d'un odi, té sovint conseqüències fatals per a qui hi cedeix; la crueltat freda, calculada, amb mètode, la crueltat que cap inestabilitat d'humor, cap consideració de prudència, de respecte o de pietat no pot temperar, de què no es pot esperar d'escapar ni pel coratge, la dignitat i l'energia, ni per la submissió, les súpliques i les llàgrimes, una tal crueltat és un instrument incomparable de dominació. Car, essent cega i sorda com les forces de la natura i tanmateix clarivident i previsor com la intel·ligència humana, per aquest aliatge monstruos paralitza els esperits sota el sentiment de la fatalitat. Hom s'hi resisteix amb furor, amb desesper, amb el pressentiment de la desgràcia, o hi cedeix covardament, o fa alternadament l'una cosa i l'altra; de totes maneres, l'esperit esdevé encegat, incapaç de càlcul, de sang freda i de previsió. Aquest encegament apareix en tots els adversaris dels romans. A més, una crueltat d'aquesta mena fa néixer sentiments que semblarien només respondre a la clemència. Suscita la confiança en tots els casos en què fóra massa horrorós de malfiar, com es veu en la història de Cartago; car a l'ànima humana li repugna mirar de cara la desgràcia extrema. Suscita el reconeixement en tots els qui havent pogut ser eliminats no ho han estat, perquè esperaven ser-ho. Pel que fa als qui han estat eliminats, és a dir, morts o venuts com a esclaus, el seu sentiment tant se val, perquè callen.

En Polibi s'hi troba, a propòsit de la presa de Cartagena pel primer Africà, un exemple d'aquesta crueltat romana, que, com el text implica, anava més lluny que la crueltat habitual a l'època. "Publius envià la major part dels soldats contra els habitants de la ciutat, conforme al costum romà, amb l'ordre de matar tot el que trobessin, sense estalviar ningú ni llançar-se sobre el botí fins que fes el senyal convingut. Al meu parer, actuen així per escampar el terror; és per això que sovint es pot veure també, a les ciutats preses pels romans, no solament éssers humans massacrats, sinó fins i tot gossos tallats a quarts i membres d'animals escampats. Aquell dia, la massacre fou extremament considerable, a causa de la multitud dels qui caigueren a mans dels soldats." Després de prendre la ciutadella, Escipió féu reunir els supervivents de la massacre; tots havien perdut de segur éssers estimats. "Posà a part els ciutadans, homes i dones, així com els infants; després, havent-los exhortat a ser agraïts als romans i a recordar el benifet rebut, els féu tornar a casa tots. Ells, vessant llàgrimes i contents d'una salvació inesperada, donaren de genolls les gràcies al general i se n'anaren... Així, els féu tornar extremament sol·lícits i fidels a ell i a Roma." Aquesta ciutat no havia comès cap falta, amb els romans, sinó que, estant sotmesa a una guarnició cartaginesa, es trobava automàticament, respecte a ells, en camp enemic.

La destrucció de Cartago ho mostra prou bé, que l'extrema submissió no podia pas ser garantia contra la crueltat dels romans. Les poblacions lliures de les nacions aliades servien a Roma de reserva d'esclaus no pas menys que les dels països enemics. Bitínia, país de cultura grega, aliat de Roma, el rei de la qual, Prúsies, s'havia declarat l'allerat del poble romà i havia besat de genolls el llindar de la Cúria, fou incapaç, sota el regnat següent, d'ajudar militarment Màrius perquè la major part dels bitinians havien estat embargats pels publicans i servien com a esclaus a les províncies romanes. Havent-se

assabentat d'això, el Senat, ansiós de conservar uns aliats militarment utilitzables, decidí l'alliberament de tots els homes de les nacions aliades lliures de naixement que es trobessin com a esclaus a les províncies. Un pretor de Sicília es posà a aplicar aquesta decisió del Senat i, en pocs dies, en aquella sola illa, vuit cents d'aquests desgraciats foren així alliberats; però els propietaris d'esclaus feren tot seguit aturar el procediment. Tot això ens és reportat per Diodor de Sicília.

Segons Apià, a Espanya, durant el setge de Numància, al jovent d'una ciutat veïna li vingué un dia el desig d'ajudar aquella desgraciada ciutat; els vells, que temien la còlera de Roma, esperant d'apaivagar-la amb una prompta submissió, desvelaren pel seu compte el projecte als romans; aquests encerclaren la ciutat per sorpresa, amenaçaren de saquejar-la immediatament, i es feren lliurar quatre cents joves nobles i els tallaren les mans.

Després de la desfeta de Filip, rei de Macedònia, els romans havien proclamat solemnement la llibertat de Grècia enmig de l'entusiasme delirant dels grecs. Roma no per això deixà d'intervenir a partir d'aquest moment en els afers interiors de les ciutats gregues, i no pas per mitjà de consells, sinó d'ordres. Les ciutats de la lliga aquea enviaren una diputació a Roma per explicar respectuosament que aquelles ordres eren contràries a les lleis, als juraments, a les convencions públiques. Però un membre de la diputació, de nom Cal·lícrates, precursor de Seyss-Inquart, incità el Senat a ser enèrgic amb ells dient que els qui volien persuadir de posar l'obediència a Roma per damunt de les lleis eren mal acollits pel poble en totes les ciutats gregues i que només podien guanyar si eren recolzats per la força romana. El Senat féu saber a Grècia que les ciutats havien de ser governades per homes com Cal·lícrates; la lliga aquea, atemorida, prengué Cal·lícrates per cap.

En el període següent, els dos homes que exercien llavors la més gran autoritat moral a Grècia, Aristaenos i Filopoemen, només estigueren en desacord en si calia executar tant se valia quina ordre donada pels romans, sense gosar de fer mai ni una exposició de greuges, o si es podien permetre de protestar, amb la resolució d'obeir si la protesta no servia de res. Aristaenos deia que, si no es pot fer l'honorable, cal resignar-se a fer l'expedient; i que, si no s'és capaç de no obeir, cal no gosar ni de parlar-ne. Filopoemen responia que, llavors, la condició dels aqueus no diferia gens de la de la gent de Sicília i de Càpua, la servitud de la qual era obertament reconeguda; que prou ho sabia, que en un moment donat els grecs serien obligats a executar tot el que Roma els ordenés, però que es tractava de saber si calia precipitar-lo o retardar-lo, aquell moment.

En temps de la guerra contra Perseu, l'interès de Grècia perquè Macedònia no fos vençuda era evident, i Polibi deixa entendre prou, amb reticències d'esclau, que els grecs, gairebé tots, ho sentien. Però quasi cap ciutat no gosà d'actuar, a aquest efecte. Rodes oferí la seva flota a Roma i refusà d'ajudar Perseu, fins en cas d'agressió no provocada dels romans contra ell; un cop la guerra començada, però, féu temptatives de mediació prop dels dos adversaris. N'hi hagué prou perquè, després de la victòria sobre Perseu, el Senat, acusant Rodes de no haver-los desitjat la victòria, es posés a deliberar si calia declarar-li la guerra. Els delegats de Rodes, en veure que les protestes eren inútils, s'abaixaren al darrer grau de súplica i submissió; Titus Livi els fa dir que, si Roma els declarava la guerra, abandonarien els seus béns intactes i se n'anirien a Roma, tots, homes, dones i infants, a lliurar-se a l'esclavatge. Al capdavall, gràcies a un discurs de Cató, se'n sortiren amb un càstig ínfim.

Els aqueus havien ofert un exèrcit a Roma i enviat a aquest efecte una diputació, Polibi formant-ne part; un cop acabada la guerra, però, el Senat féu venir uns quants milers de ciutadans grecs reputats, Polibi entre ells; el seu crim era no haver desitjat la

victòria ni de Roma ni de Macedònia i haver esperat passivament que acabés la lluita. El Senat refusà tant de deixar-los entornar com de jutjar-los, prova que no se'ls podia acusar de res; se'ls dispersà per tot Itàlia, tret de Polibi, que fou acollit a Roma pels Escipió. Les ciutats gregues no es cansaren d'enviar a favor seu diputacions amb rams de suplicant; però fou debades. Grècia restà lliurada a Cal·lícrates i amics, tan odiats que els infants els titllaven de traïdors en ple carrer. La major part dels desgraciats obligats a residir a Itàlia hi moriren; els altres no en foren alliberats fins quinze anys després, i sense recuperar els drets cívics.

Quan Roma declarà la guerra a Cartago, els grecs intentaren desfer-se del jou dels traïdors venuts a Roma; sens dubte, s'hi sentiren empesos per la indignació davant una agressió tan cruel i també per l'esperança que Roma, ocupada a l'Àfrica, no podria exercir cap repressió contra ells. Com és natural, els caps que llavors s'imposaren no estigueren a l'altura de la tasca. Roma s'acontentà d'actuar diplomàticament fins a la destrucció de Cartago. Després, el terror en què caigué Grècia fa invenciblement pensar, però en molt més atroç, en els països per què s'estén l'ombra de la dominació hitleriana. "Els uns es treien la vida a si mateixos sense més ni més; d'altres fugien de les ciutats per indrets impracticables sense saber ni on anar, aterrits del que passava a les ciutats. N'hi havia que es denunciaven els uns als altres als enemics d'haver estat hostils als romans; d'altres lliuraven i acusaven els seus pròxims, quan ningú encara no els en demanava comptes; d'altres anaven amb rams de suplicant a reconèixer haver actuat contra els tractats i a demanar quin càstig en rebrien, encara que ningú no s'hagués informat de les seves accions. Tot era ple d'una extraordinària pudor, de tants com s'havien tirat pels precipicis i als pous; de manera que fins i tot un enemic, com se sol dir, hagués tingut pietat de l'estat en què Grècia era caiguda... Els tebans abandonaren tots la seva ciutat i la deixaren absolutament deserta." Corint fou llavors anorreada; Polibi en vegé destruir davant seu les meravelles. Grècia fou reduïda al règim colonial, i els grecs caigueren en un enviliment de què en són testimonis els escriptors llatins de l'època imperial. El geni grec, que, malgrat la decadència, floria encara al segle III en tots els dominis, morí llavors per sempre, tret dels rastres que en quedaren a Síria i Palestina. Quant a Roma, d'aquest geni, no féu més que corrompre'n la puresa amb una imitació servil que encara avui l'amaga als nostres ulls; amb prou feines en retingué uns pocs esclats de poesia. Pel que fa a les altres arts, la filosofia i la ciència, podem gairebé considerar que la civilització antiga es va apagar amb Grècia.

El coratge, l'orgull, una energia infatigable, una resolució heroica, no preservaven pas més de la crueltat dels romans que no la submissió. Els espanyols en feren la prova, sobretot la dissortada Numància, ciutat on excavacions practicades recentment han mostrat que la influència grega i les arts hi havien penetrat. Viriat, escapat per sort de la massacre de tot el seu poble, que s'havia rendit en prometre-li els romans la vida, la llibertat i terres, incità diferents pobles espanyols, entre ells els numantins, a fer-se enemics de Roma. Tres anys més tard, havent aculat l'exèrcit romà en un lloc on només podia sucumbir, oferí generosament la pau, fou declarat amic del poble romà i reconegut com a posseïdor de les terres que ocupava. Però el Senat donà secretament l'ordre d'hostilitzar-lo per tots els mitjans i, després, gairebé tot seguit, menyspreant el tractat, li declarà la guerra. Viriat, agafat per sorpresa, hagué de fugir amb els seus i morí poc després a traïció.

Numància experimentà una sort semblant. Roma, mestressa del món, que havia destruït Cartago i completament subjugat Grècia i Macedònia, hagué d'enviar a aquesta ciutat, defensada per vuit mil guerrers, exèrcits de quaranta mil soldats, després de

seixanta mil, i trigà deu anys a reduir-la. El quart any de setge, el general de l'exèrcit romà proposà la pau, comproment-se a obtenir del Senat condicions favorables si Numància es retia a discreció. El Senat no volgué acordar aquestes condicions, i la guerra continuà. L'any següent, els romans, després d'un pànic, es trobaren encerclats. Sense altre mitjà per a evitar de ser tots massacrats, acceptaren la pau amb Numància a canvi de condicions d'igualtat; el general romà s'hi comprometé per jurament. Segons Plutarc, el report del qual concorda amb el d'Apià, aquest acord salvà la vida de vint mil soldats romans. El Senat, però, no el ratificà, i lliurà el general, nu i encadenat, als numantins, els quals no el volgueren rebre. Finalment, Escipió, el destructor de Cartago, fou enviat contra Numància. Al capdavant de seixanta mil homes, encerclà completament la ciutat amb fortificacions per reduir-la per la fam; refusà constantment el combat que els numantins no paraven d'oferir. No volgué tampoc permetre'ls de rendir-se si no era a discreció. A la fi, obligats per fam a l'antropofàgia, se sotmeteren. Molts es mataren, abans que lliurar-se. Els altres foren venuts com a esclaus i la ciutat arrasada. Ni les lleis de la guerra, que tenen sempre prescrit de tractar una ciutat menys durament si es rendeix que no si és presa a l'assalt, ni el valor i l'aguant heroic de què aquells homes havien fet prova, no pogueren aconsellar a Escipió gens de clemència. Segons Apià, n'hi hagué que cregueren que havia actuat així per la consideració que les grans anomenades es basen en les grans catàstrofes. Tenia raó, car els romans el van honorar amb el sobrenom de *Numantinus* i la seva glòria ha arribat fins a nosaltres.

Totes aquestes crueltats eren mitjans per a elevar el prestigi. El primer principi de la política romana, a partir de la segona victòria damunt Cartago, i fins i tot abans, fou mantenir el més alt grau de prestigi en totes les circumstàncies i al preu que fos. És impossible, si no, d'anar des d'una certa quantitat de poder a la dominació universal; car un sol poble no en pot pas dominar gaires, amb les forces de què realment disposa. Aquest principi, dut a l'extrem, prescriu que ningú s'ha de poder creure capacitat per a pressionar la voluntat del poble que pretén la dominació: la impotència de les actituds enèrgiques, de les armes, dels tractats, dels serveis passats, de la submissió, de les pregàries, s'ha d'anar experimentant successivament. Heus ací per què els romans s'esgotaren en una guerra interminable contra una petita ciutat l'existència de la qual ni els amenaçava per res ni la seva destrucció els podia ser útil en res; no podien, però, suportar que restés lliure. Heus ací també per què no acceptaren gairebé mai de parlar de pau sinó després d'una victòria aclaparadora. Els tractats no els foren mai obstacle, per als seus designis polítics; només calia trobar la manera de no fer-ne cas. Els serveis acomplerts, com s'esdevé sovint amb sobirans i amos, generalment només es cobraven amb humiliacions, a fi que ningú no es cregués amb drets sobre Roma; aquell qui es revoltava contra un tal tracte es trobava aïllat dels enemics de Roma pels serveis que abans li havia retut, i es veia obligat per la desfeta a la submissió sense dret a invocar, per a treure'n condicions favorables, aquells serveis. Aquells qui començaven per l'aliança i la submissió i s'hi mantenien, no essent pas gaire més ben tractats que els subjugats per la força, experimentaven cada dia la impotència en obeir a contracor. Les pregàries són el mitjà d'acció suprem on no n'hi ha d'altre, i per elles els homes intenten d'apaivagar la voluntat fins i tot dels déus; però rarament horribles desgràcies, o llastimoses súpliques, induïen els romans a la clemència. Així, tothom se sentia absolutament lliurat sense recurs a la voluntat de Roma, fos la que fos, i en la voluntat de Roma hi arribava a veure el destí.

Una nació només pot treure la força per a actuar així de la convicció d'haver estat triada des de l'eternitat per a ser la mestressa sobirana de les altres. Molts de pobles, fins i

tot de miserables, es bressen en mites en què apareixen essent amos de tot; però, potser tret dels assiris, els romans foren els primers, pel que sabem, a formar-se seriosament la idea de ser un poble destinat a una tal missió; és fins i tot l'única idea original que saberen formar. Se'n troba la millor fórmula en Virgili: "Tu, romà, ocupa't de regir sobiranament les nacions." Si un poble és per naturalesa l'amo, tots els qui no el volen obeir són esclaus rebels i se'ls ha de veure i tractar com a tals; és així com cal comprendre el vers "Mirar pels submisos i abatre els orgullosos." Podem considerar que aquest vers expressa realment la política de Roma, en el sentit que l'amo mira pels esclaus en la mesura que no els fa tot el mal que podria; car no tenen drets. Són culpables d'orgull si creuen que en tenen. Car, del vers de Virgili, se'n desprèn que no s'hi admet intermediari, entre submissió i orgull.

El "Vae victis" dels gals volia dir només que la desfeta és una dissort que exposa als maltractes; per als romans, però, l'enemic vençut era un culpable a castigar. Les paraules, autèntiques o no, que Titus Livi posa en boca de Pau-Emili són significatives, pel que fa a això. Perseu, rei de Macedònia, el pare del qual, Filip, havia estat humiliat deliberadament pels romans fins i tot després d'haver-los rendit serveis essencials, havia suscitat inquietud pels preparatius militars que feia. El Senat donà audiència a les acusacions dels seus enemics i refusà de confrontar-los amb els ambaixadors macedonis; després, quan aquests hagueren estat finalment admesos a defensar-se, llavors, sense cap resposta, sense formulació de cap exigència, de cap ultimatum, els declarà immediatament la guerra. Perseu, després d'obtenir una victòria damunt seu, els oferí les condicions de pau més favorables, però endebades. Finalment, vençut per Pau-Emili, i captiu amb la dona i els fills, menuts que eren, fou dut davant el vencedor i caigué als seus genolls. Pau-Emili l'alçà i, segons Titus Livi, li digué si fa no fa: "Explica'm, doncs, Perseu, per què, després d'experimentat en temps del pare com ne són els romans de bons aliats i d'enemics terribles, has triat de tenir-los per enemics." Perseu abaixà el cap i plorà en silenci. Després, fou tirat nu, com els fills, en una fossa farcida de condemnats a mort, on havia de morir de fam enmig d'escombraries, com més tard havia d'esdevenir a Iugurta, si una setmana després la intervenció d'un dels Escipions no le'n hagués tret; morí dos anys més tard, torturat pels guardes, aproximadament segle i mig després de les victòries d'Alexandre.

Els romans tingueren gairebé sempre, amb els caps vençuts, aquestes maneres d'amo legítim castigant la rebel·lió. La cerimònia del triomf, aquesta horrible institució pròpia de Roma en què Ciceró trobava tanta de dolçor, contribuïa a crear aquesta il·lusió. Sempre semblava, pels actes i paraules, que Roma castigava els enemics no pas per interès o plaer, sinó per deure. Així, per contagi, en certa mesura arribava a fer néixer en els adversaris el sentiment de ser rebels, cosa que li era un avantatge inapreciable; car, com Richelieu remarca per experiència, en igualtat de condicions els rebels són sempre, de molt, els més febles. En Heròdot hi ha una història en què uns escites, en combat amb una tropa de bastards nascuts de les seves dones i dels esclaus, llençaren sobtadament les armes per prendre en mà els fuets, i feren fugir així els adversaris; tal és, en la guerra i en la política, el poder de l'opinió.

L'amo ha de tenir sempre raó, i els qui castiga han d'anar sempre errats. Cal una habilitat considerable, a aquest efecte. Dues opinions sobre la força i el dret, l'una i l'altra errònies, l'una i l'altra fatals per a qui hi creu, enganyen els esperits mediocres; els uns creuen que la causa justa continua apareixent sempre justa fins i tot després d'haver estat vençuda, i els altres, que la força sola és prou per a tenir raó. En realitat, la brutalitat muda l'erra gairebé sempre, si la víctima invoca el dret, per això la força té necessitat de

vestir-se de pretextos plausibles; en contrapartida, uns pretextos tacats de contradicció i de mentida són, però, força plausibles si són els del més fort. Fins i tot si són massa grossers, massa transparents per a enganyar ningú, fóra un error de creure que per això siguin inútils; n'hi ha prou per a procurar una excusa a les adulacions dels covards, al silenci i la submissió dels dissortats, a la inèrcia dels espectadors, i permetre al vencedor d'oblidar que comet crims; però res de tot això no es produiria en cas d'absència de tot pretext, i el vencedor llavors s'arriscaria a perdre's. El llop de la falla ho sabia; Alemanya ho va oblidar el 1914 i pagà car l'oblit, mentre que ara ho sap bé; els romans ho sabien molt bé. És per això que, segons Polibi, gairebé sempre posaven molta cura a semblar observar els tractats o a trobar un pretext per a rompre'ls, i a semblar que menaven arreu guerres defensives. Això sí, els seus designis n'eren solament velats, per aquestes precaucions, no hi eren mai subordinats.

Aquest art de conservar les aparences suprimeix o fa minvar en l'altre l'embranchida de la indignació i permet de no afeblir-se amb la indecisió. Però, perquè aquest efecte es produeixi plenament, cal estar realment convençut de tenir sempre raó, de tenir no solament el dret del més fort, sinó també el dret pur i simple, fins i tot quan en tot plegat no hi ha gens de veritat. Els grecs no van saber mai ser així; en Tucídides es veu amb quina netedat els atenesos, quan cometien cruels abusos de poder, reconeixien que els cometien. No s'alça cap imperi, quan es té l'esperit tan lúcid. Els romans algunes vegades pogueren reconèixer que uns suplicants havien estat sotmesos a crueltats massa grans, però ho reconeixien com qui, lluny de tenir remordiments, s'aplaudeix de condescendir a tenir pietat; pel que fa a admetre que uns subjectes revoltats o uns enemics poguessin tenir bonament cap dret, ni se'ls acudia. N'hi hagué que pogueren ser diferents; gairebé, però, no ens en queda rastre. De manera general, els romans gaudien d'aquesta autosatisfacció col·lectiva, opaca, impermeable, impossible de travessar, que permet de mantenir, enmig dels crims, la consciència perfectament tranquil·la. Una consciència tan impenetrable a la veritat implica un enviliment del cor i de l'esperit que entrebanca el pensament; així, els romans no feren cap altra contribució a la història de la ciència que l'homicidi d'Arquímedes. Per contra, una tal autosatisfacció, recolzada per la força i la conquesta, és encomanadissa, i en patim encara l'encomanament.

Res no hi ha més essencial per a una política de prestigi que la propaganda; res no fou objecte de més miraments de part dels romans. Cada romà, abans que res, era un propagandista natural al servei de Roma; car, fora d'algunes excepcions, entre elles Lucreci, únic verdader deixeble dels grecs, cada romà, dins l'ànima, posava Roma per damunt de tot. La vida espiritual no era gaire més, a Roma, que una expressió de la voluntat de poder. La mitologia grega fou un joc de l'esperit que deixava el pensament enterament lliure; però Ciceró reclamava el respecte per la religió romana pels lligams que tenia amb la grandesa de Roma. La massa dels monuments, les vies, els aqueductes, la feien sensible als ulls, aquesta grandesa. La literatura és en gran part sollada de l'afany de fer-la, aquesta grandesa, també sensible a l'esperit; mentre que, entre els grecs, fora dels discursos purament polítics, cap de les obres que ens n'han arribat no és tacada de cap afany de propaganda de grandesa. Enni, Virgili, Horaci, Ciceró, Cèsar, Titus Livi, Tàcit mateix, van escriure sempre amb una segona intenció política, i aquesta intenció, fos la que fos, era sempre imperial. En foren punts, com s'esdevé sempre en aquests casos, car, tret potser de Tàcit, la seva inferioritat respecte als grecs és aclaparadora. Pel que fa a les formes de creació espiritual que no es podien posar al servei de la grandesa nacional, gairebé podríem dir que no n'hi va haver, a Roma.

La propaganda oral hi tenia certament el lloc més gran; Roma sabia emmenar a participar-hi fins i tot els qui tenien les millors raons per a odiar-la. Polibi, retingut quinze anys a Roma per força, i reclamat imperativament a Roma després d'haver gaudit d'uns quants mesos de llibertat, féu aquest paper. Arreu on hi havia dos partits, l'un era pro-romà; en les famílies reials hi havia sovint un partidari protegit de Roma, de vegades educat a Roma com a ostatge. Ser enemic de Roma era un crim punible amb els càstigs més despietats; fins i tot n'era no ser-ne partidari. Els sotmesos, els vençuts, eren obligats a lloar Roma amb totes les seves forces. A ningú se li permetia de protestar contra un abús de poder dels romans si no era en forma de súplica, a ningú se li admetia la súplica sense la lloança de les virtuts de Roma posant davant de tot les que no tenia, la generositat, la justícia, la moderació, la clemència. Titus Livi n'aporta molts exemples, potser alguns exagerats; però fins i tot l'exageració fóra llavors significativa. Tot el que la covardia, la prudència, l'esperança de favors, el desig de participar ni que fos en segon pla en l'esclat del poder, tot el que l'admiració sincera podia aportar de partidaris influents i eficaços, fou utilitzat plenament per Roma en les diferents etapes del seu engrandiment. En Polibi per als afers grecs i en Cèsar per als gals, s'hi veu amb quin afany aquesta acció era menada paral·lelament als passos polítics o militars. La propaganda i la força se sostenien mútuament; la força feia gairebé irresistible la propaganda, en impedir en gran mesura que hom gosés de resistir-hi; la propaganda feia penetrar arreu la reputació de la força.

Però res de tot això no hauria estat prou sense un art que ni Richelieu, ni Lluís XIV, ni Napoleó no acabaren de posseir mai bé, art en què els romans foren prodigiosos; és el d'observar, en les accions executades sobre els altres països, sense fer-los mai patir cap estat intermedi, el ritme d'ara bressolar-los en una aparent seguretat, ara paraitzar-los per l'angoixa i l'estupor. Es parla sovint de la màxima "divideix i regnaràs" com si enclogués un secret de dominació; però no en té res, d'això, car el que és difícil és aplicar-la, aquesta màxima. És aquell, l'únic art que n'aporta el mitjà. N'hi ha prou, per a poder-lo exercir, d'haver sabut fer por una vegada. Car els homes, i sobretot els pobles, amb menys virtut que no els individus, només es drecen contra qui sigui que els hagi fet por si els hi mou un impuls més fort que el de la por; que un impuls semblant existeixi o no en tal o tal altre moment, depèn de qui empri la força. Així, si un vencedor cau víctima d'una coalició, és sempre perquè ha maniobrat malament. Si es maniobra bé, es pot obtenir gairebé a voluntat la inacció o l'ajut de l'altre fent-li esperar que així defugirà tot mal i tindrà part en la daurada irradiació de la victòria; se'l pot humiliar i alhora, amb una aparent torpor, encoratjar-lo a preparar la venjança; se'l pot obligar a una submissió total sense combat, o paraitzar-li l'eficàcia de les armes caient damunt seu prou de sobte per a glaçar-li l'ànima d'estupor. Aquests procediments es poden recomençar gairebé indefinidament i sempre reeixir, perquè, des que s'ha suscitat una por difusa, són les passions, no pas la intel·ligència, el que determina l'actitud dels pobles; quan l'ànim és abatut pel rigor del destí, el que desapareix primer és el poder de previsió. Evidentment, cada èxit obtingut augmenta la capacitat de maniobra, perquè fa que la por creixi; però el perill a què hom s'exposaria en negligir de maniobrar o en maniobrar malament augmenta també alhora, fins al dia en què el poder progressivament adquirit té un prestigi tan aclaparador que ja ningú no gosa d'oposar-s'hi, i el poder llavors s'enfonsa lentament per si mateix.

Es podria analitzar detalladament cada acció dels romans de després de la victòria de Zama, per retrobar-hi l'aplicació d'aquest art. Van saber-ne observar sobretot el punt més essencial, la rapidesa fulgurant de l'atac. Hitler, en una conversa, formulà perfectament

sobre això la regla a seguir, que és que no s'ha de tractar mai ningú d'enemic fins al just moment en què s'està en disposició d'esclafar-lo. Aquesta dissimulació té les més grans possibilitats de reeixir si s'ha esdevingut temible; car els qui temen una eventualitat sempre esperen que no es produirà, menys al moment que ja no en poden dubtar perquè ja s'ha produït. Roma patí les conquestes d'Antíoc, els preparatius de guerra de Perseu, la manca d'ardor de Rodes i dels aqueus en favor seu, més tard la revolta d'aquests aqueus, la guerra de Cartago contra els nòmides, i altres coses anàlogues, gairebé sense protestar-ne, fins al moment marcat per a caure sobre el culpable amb vistes a un càstig despietat i immediat. En cada cas, la víctima d'aquest tracte, forta o feble, tenia l'ànima descomposta per un desarrelament que li impedia de fer servir eficaçment cap mitjà de defensa. Però tot es duia a la pràctica perquè els espectadors de tals execucions no sentissin cap inquietud immediata per la pròpia sort. A cada nou èxit els pobles i els prínceps s'acostumaven més i més a veure en els romans els propis amos, i Roma era així capaç d'obtenir diplomàticament victòries tan brutals com les obtingudes per la coerció de les armes. Com a testimoni, aquell senador que, havent arribat davant d'un rei, en comptes de respondre a la seva salutació, traçà un cercle al voltant del rei amb el bastó i li ordenà, si en volia sortir, que digués les seves intencions respecte a les exigències de Roma; el rei es lliurà tot seguit a obeir en tots els punts. Aquest senador, ¿no el prendriem pas per un ministre d'Afers estrangers del Tercer Reich?

Certament, Hitler apareix com a molt menys temible que no Roma, per als veïns. És una sort, sense la qual estariem perduts, és a dir, el nostre país fóra esclafat, amb d'altres, sota una *pax germanica* de què els nostres descendents, d'aquí dos mil anys, celebrarien follament els benifets. La principal causa de feblesa de Hitler és que aplica els procediments que reeixiren infal·liblement a Roma, després de Zama, quan encara no ha vençut Cartago, és a dir, Anglaterra; així, aquests procediments poden perdre'l, en comptes de dur-lo a la dominació suprema. Sembla, també, que la seva habilitat en l'aplicació dels mètodes romans és inferior, de vegades molt, al model original. Tanmateix, mai encara els romans no havien tingut, certament, un tan remarcable imitador, si és que imita i no pas inventa de bell nou. En tot cas, tot el que ens indigna i també tot el que ens colpeix d'estranyesa dels seus procediments li és comú amb Roma. No en difereixen ni l'objecte de la política, a saber, imposar la pau als pobles per mitjà de la servitud sotmetent-los per coerció a una forma d'organització i civilització pretesament superior, ni els mètodes. El que Hitler afegeix de pròpiament germànic a les tradicions romanes només és pura literatura i mitologia fabricada de dalt a baix. Fòrem singularment beneïts, més beneïts encara que els joves hitlerians, si ens prenguéssim seriosament, per poc que fos, el culte de Wotan, el romanticisme neo-wagnerià, la religió de la sang i de la terra, i ens creguéssim que el racisme és altra cosa que no un nom un xic més romàntic del nacionalisme.

III. — Hitler i el règim interior de l'Imperi romà

El paral·lel entre el sistema hitlerià i la Roma antiga fóra incomplet si es limitava als mètodes de la política exterior. Es pot estendre més enllà; es pot estendre a l'esperit de les dues nacions. Primerament, la virtut pròpia de Roma és la mateixa que, des de cert punt de vista, posa l'Alemanya del segle XX per damunt de les altres nacions, a saber, l'ordre, el mètode, la disciplina, l'aguant, l'obstinació i la consciència aportats al treball. La superioritat de les armes romanes era deguda sobretot a l'aptitud excepcional dels soldats

romans per als treballs enutjosos i feixucs; podem dir que en aquella època, com avui, la victòria era obtinguda més encara pel treball que no pel coratge. Ningú no ignora el talent dels romans per als grans treballs de dimensions colossals, destinats, com avui, més que res a l'espectacularitat. La seva capacitat de comandament, organització i administració és prou provada per la durada d'una dominació que les guerres civils amb prou feines feren trontollar i només s'esfondrà per efecte d'una lenta descomposició interna. Mentre la màquina de l'imperi restà intacta, cap fantasia de part dels emperadors no en comprometé el funcionament eficaç. En aquest ordre de virtut, Roma ha merescut lloances; però s'han de limitar a això.

En els esperits i en els costums, la inhumanitat era general. En la literatura llatina se n'hi troben poques, de paraules amb verdader so d'humanitat, havent-n'hi com n'hi ha tantes i tantes en Homer, Èsquil, Sòfocles i els pensadors grecs; en podem exceptuar un vers de Terenci, que d'altra banda era cartaginès, i uns quants versos de Lucreci i de Juvenal. Per contra, el tendre heroi del dolç Virgili és representat més d'una vegada occint un enemic desarmat que implora de viure, sense ni tan sols pronunciar les paraules que en la *Ilíada* fan admirable fins i tot una escena com aquesta. Quan els poetes llatins, fora sempre de Lucreci i Juvenal, no es dedicaven a glorificar la força, s'ocupaven sobretot de cantar el plaer i l'amor, de vegades de manera deliciosa; però la baixesa sorprenent de la concepció de l'amor en els elegíacs no deixa d'estar estretament lligada, ben versemblantment, a l'adoració de la força, i contribueix a la impressió general de brutalitat. De manera general, el mot de puresa, que tan sovint tenim dret a fer servir per a lloar Grècia en tots els dominis de la creació espiritual, no convé gairebé mai quan es tracta de Roma.

Els jocs de gladiadors eren una institució específicament romana, apareguda no gaire més tard de la victòria sobre Hanníbal, que tenia per objecte provocar la ferocitat; i ben bé que ho aconseguia. L'horror i la baixesa d'una tal institució, que ens són velades pel costum de llegir-ne descripcions des de la infantesa, no es poden comparar amb res més; car la sang humana s'escolava no pas per a guanyar-se el favor dels déus, ni per a castigar o aterrir amb l'exemple d'un càstig, ans solament per a procurar plaer. Sota l'Imperi, aquest plaer esdevingué objecte de passions tan obsessives i irresistibles com la passió del joc o la dels estupefaents; sant Agustí en posa un exemple punyent. Els romans i les romanes rics, en arribar a casa encara ebris d'aquest plaer, hi trobaven una gernació d'esclaus absolutament sotmesos als seus capricis; fóra estrany, en aquestes condicions, que l'esclavatge a Roma no fos d'una extrema crueltat, com n'hi ha que volen sostenir. Per a fer-ne cas, cal no haver llegit els textos o haver-ho fet amb una cega indiferència. Els més significatius potser es troben pels volts de la victòria decisiva sobre Cartago; són les comèdies de Plaute. L'obra de Plaute, una de les més ombrívoles de la literatura universal, tot i no tenir-ne la reputació, mostra massa bé com les crueltats i els menyspreus soferts pels esclaus, les amenaces il·limitades perpètuament suspeses damunt seu, rebaixaven alhora l'ànima dels esclaus i la dels amos. Sabia prou de què parlava, car, diuen, havia estat reduït per la misèria gairebé a nivell d'esclau. El seu testimoniatge és confirmat en conjunt pel de Terenci, en la mesura del possible, en comèdies tan gracioses, alades i poètiques on el mal i el dolor escauen tan poc.

La història de les proscripcions, especialment en Apià, és instructiva per a conèixer els sentiments dels esclaus pels amos. Sèneca, Marcial i Juvenal mostren, amb tota mena de traços horribles i punyents, com les coses no anaven pas millor, sota l'Imperi. Sens dubte, Sèneca, que d'altra banda era espanyol, sembla haver estat equitatiu i generós amb els seus esclaus, però de la manera com en parla se'n dedueix que tenia pocs imitadors, en

això. Plini el Jove també parla de la pròpia humanitat en aquest camp com d'una cosa excepcional. Se cita sovint l'alt grau de favor i de poder a què alguns esclaus podien arribar; però aquest premi, acordat a les més vils arts de cortesa, confirma que la manera com els romans se servien d'una tal institució comportava un abaixament general de les ànimes. El menyspreu vinculat entre ells a la condició servil és sorprenent, sobretot perquè colpia, a més dels qui hi eren nascuts, un tan gran nombre d'homes i dones lliures que hi havien caigut per efecte de les armes victorioses, l'avidesa o la perfídia dels romans. Certament, no sabem pas de manera precisa com els altres pobles de l'Antiguitat consideraven els seus esclaus, cosa que fa la comparació difícil; sabem, però, almenys, que els infortunis de l'esclavatge tenen un lloc en la tragèdia grega, i que pensadors grecs del segle V veieren l'esclavatge com a essent absolutament i en tots els casos contrari a la natura, cosa que per a ells volia dir contrari a la justícia i a la raó.

Com que els romans de les grans famílies es formaven en la governació dels pobles mitjançant l'espectacle dels jocs de gladiadors i el comandament de milers o desenes de miles d'esclaus, hauria calgut un miracle per a procurar a les províncies un tracte un xic humà. Res, absolutament res no pot menar a creure que aquest miracle es produís. No tenim, sobre això, certament, altra documentació que la fornida pels propis romans; caldria ser ben crèdul per a creure's al peu de la lletra les vagues lloances que se'ls podia acudir d'acordar-se. Les relacions de crueltats que ens han transmès són, contràriament, molt precises. És cert que eren generalment reportades amb vista a fer-les castigar; però és evident que les que, per grans i nombroses que fossin, no es procurà de castigar no han pogut, tret d'excepcions, arribar fins a nosaltres. Les *Verrines* de Ciceró mostren fins a quin grau d'horror no superat podien arribar aquestes crueltats amb una població llastimosament sotmesa, com s'arribaven a prolongar impunement, com n'era de difícil d'obtenir-ne el càstig i com n'era de lleuger. Si haguessin estat excepcionals, ¿n'hauria dit, Ciceró, en una de les seves rares sortides de verdadera indignació, "Totes les províncies ploren, tots els pobles lliures es queixen... El poble romà no pot suportar més de veure anar contra ell, en totes les nacions, no solament la violència, les armes i la guerra, sinó el dol, les llàgrimes i els gemecs"? De fet, però, el poble romà sembla haver-ho suportat molt bé, tot plegat; fora d'això, la resta del que siu sí és veritat. Les cartes de Ciceró testimonien, per a qui sàpiga llegir, la desgràcia de les províncies, fins i tot on ell era procònsul; hi veiem la despiedada avidesa d'un home de tanta anomenada de virtut com Brutus. Els impostos aclaparadors, multiplicats pels préstecs usuraris, que arribaven fins a obligar els pares a vendre els fills com a esclaus, eren una característica permanent del règim de les províncies; com, també, les lleves de soldats arrencant per força els joves de la llar i enviant-los a patir fins a vells en terres llunyes; com, també, el poder dels caps imposats per Roma, absolut per al mal, limitat per al bé, a penes corregit per la por d'un càstig lluny i improbable; com, també, la humiliació dels provincians, que amb prou feines gosaven de protestar algun cop amb les súpliques més humils i alçaven estàtues als seus pitjors opressors.

S'ha dit que l'horror de la sort de les províncies s'atenuà sota l'Imperi. Les càrregues financeres foren sens dubte efectivament menys feixugues en alguns períodes; la classe dels senadors havia esdevingut fàcil de punir. Tanmateix, veiem en Juvenal com fins i tot sota Trajà n'hi havia, d'imitadors de Verres. Les lleves de soldats, evidentment, subsistien. En Tàcit, de vegades es dona el cas de poblacions indòcils deportades senceres d'un territori en un altre. Una relació de Tàcit, el testimoniatge del qual és contemporani dels fets, mostra prou bé a quin enviliment reduïa els cors la "pau romana"; l'exèrcit de la Gàl·lia, comandat per Vitel·li, havent massacrà milers de persones en una ciutat, sense

raó, per una mena de deliri, fou acollit, en el seu seguit de desplaçaments, per ciutats senceres sortint-lo a rebre fora murs amb rams de suplicant, magistrats al davant, dones i infants prosternats a terra al llarg de la ruta. Això passava en plena pau; un sol segle de règim colonial havia rebaixat fins a aquest punt un poble orgullós. Finalment, per raó justament de l'admiració de Tàcit per la grandesa romana, podem ben creure que no feia pas un simple exercici de retòrica quan a un cap bretó, enemic del seu sogre Agrícola, li feia dir: "La insolència dels romans no es pot pas evitar, amb submissió i moderació. Aquests lladres del globus terrestre... són els únics a tenir una mateixa passió per a emparar-se tant de la riquesa com de la pobresa de tots el homes... Aquelles esposes i germanes que han sortit estàlvies de les seves violències de guerra, és amb el nom d'hostes i d'amics que les sollen... Quan han fet el desert, d'això en diuen la pau."

Fóra singular que la civilització es pogués transportar d'un país a un altre amb mètodes com aquests. Però ¿quin país civilitzà, Roma, exactament? No pas certament els de la Mediterrània oriental, que de civilitzats ja n'eren de feia molt. Cartago, al moment de desaparèixer, tenia molt probablement una civilització moltíssim més brillant que la de la Roma de l'època, car era una ciutat fenícia que el comerç i la navegació posava en relació amb Grècia i tot l'Orient mediterrani. Roma, doncs, no civilitzà l'Àfrica; ni tampoc Espanya, que Cartago ja havia colonitzat de manera sens dubte prou dura però infinitament menys del que Roma féu més tard. Durant tants de segles de dominació romana, l'Àfrica no produí cap altre gran home que sant Agustí, Espanya cap altre que Sèneca, Lucà i, en un altre terreny, Trajà. ¿Què féu la Gàl.lia que valgui de ser citat, els segles que fou romana? No és gaire sostenible que abans, en el domini de l'esperit, no hagués sabut crear, car els druides estudiaven vint anys aprenent de memòria poemes sencers sobre l'ànima, la divinitat i l'univers; molt més, que això: aquells grecs que creien que la filosofia havia estat emmanllevada per Grècia a l'estranger deien que era vinguda, segons Diògenes Laerci, de Pèrsia, Babilònia, Egipte, l'Índia i els druides de la Gàl.lia. Tot desaparegué sense deixar rastre, i el país només reprengué una vida original i creativa en deixar de ser romà. Tret de Síria, Palestina i Pèrsia, on durant molt de temps la influència de la força romana es féu sentir prou poc, les províncies i els països sotmesos imitaren servilment Roma, la qual també imitava. Evidentment, les arts, les ciències, les lletres i el pensament no ho són pas tot; però ¿quins béns tingueren les províncies, a canvi? Certament, no pas la llibertat, ni la noblesa dels caràcters; certament, no pas, tret d'excepcions, la justícia o la humanitat. Les rutes i els ponts, i fins el benestar material, admetent que en certs períodes n'hi hagués, no són pas la civilització. Però si Alemanya, gràcies a Hitler i successors, asservia les nacions europees i hi abolia la major part dels tresors del passat, la història diria de segur que havia civilitzat Europa.

La servitud a què els altres pobles estaven sotmesos als romans no trigà a estendre's als propis romans. S'esdevingué fàcilment. Des de la mort dels Gracs, Cató a part, si ens sembla, no s'hi troba cap més caràcter ferm, a Roma, ni cap orgull. L'orgull romà subsistia només amb els estrangers, perquè en ells hi podien veure uns vençuts, si més no en potència; a més, hi hagué còsuls i pretors proscrits per Octavi i Antoni que no desdenyaren pas, segons Apià, de llançar-se als genolls dels propis esclaus tractant-los de salvadors i amos. Seixanta anys després de la destrucció de Cartago, Roma patí, de part de Màrius i de Sul.la, dels seus soldats i dels seus esclaus, tots els ultratges que s'infligien a les ciutats conquerides, i callava i s'hi sotmetia. Després, Ciceró prou podia al seu aire fer el ciutadà i Brutus pretendre's l'alliberador del globus terrestre per haver alliberat amb un crim uns quants centenars de milers d'homes àvids i cruels com ell. Ja no hi havia manera d'evitar la servitud, i els qui hom en deia ciutadans estaven disposats a agenollar-se fins i

tot abans de tenir amo. El que la idea fixa de dominació, la crueltat i la baixesa d'ànima produïren finalment fou el que en diem avui un Estat totalitari.

Poc hi pensem, a reconèixer en certs fenòmens del nostre temps la imatge del que passava a l'Imperi romà. Les deportacions massives de pagesos del Tirol del Sud i de l'Europa oriental ens horroritzen, i ben justament; no ens recorden pas, però, aquella primera ègloga de Virgili en què hem somiat des d'infants, aquells versos que diuen: "Deixem la terra de la pàtria i els camps estimats... Anem a l'Àfrica, feixuga de set." Era tanmateix una mesura del tot semblant; les masses humanes foren brutalment barrejades igual, les fibres que lliguen l'home a la seva existència arrencades despietadament igual. Però com que Virgili se salvà de la mesura per una gràcia particular, no ens horroritza, a distància. La semblança entre el títol d'*imperator* i el de cap en els Estats totalitaris moderns no ens fa pas obrir els ulls a l'analogia de funcions. Sobretot, no ho creiem pas, que el grau de tirania fos el mateix. Tanmateix, mai els esperits no es doblegaren més completament que llavors davant el poder d'un home, ni sentiren més durament la freda opressió de la força. La desgràcia d'Ovidi, la causa de la qual no es conegué ni al seu temps ni després, fa sensible la condició dels homes de la seva època; n'hi ha prou de llegir d'una tirada, en la seva horrorosa monotonia, el seguit de termes d'abjecta súplica i d'adoració prosternada que no deixà de repetir any rere any fins a la mort. Implorava, així, no pas l'indult, sinó un lloc de deportació un xic menys rigorós; no en tragué res. Tanta arbitrietat i duresa d'una part i tanta baixesa de l'altra no haurien pas estat possibles sense una disposició general dels esperits que els pogués fer tornar així.

¿Es dirà que August reservava les seves severitats per als homes massa refiats de la seva fortuna però protegia els febles? Fou responsable, a la vellesa, d'una disposició legislativa que condemnava a la tortura i a la mort tots els esclaus habitant sota la teulada de l'amo assassinat per un desconegut. En realitat, se'n pot deduir, sense por d'errar, des de la sort de l'home emparat per una brillant anomenada i amics influents fins a les desgràcies suspeses damunt de tots els qui no tenien cap de tals avantatges. El concert unànim d'adulacions en prosa i en vers que envoltava August ens atordeix; ¿com si un amo absolut i despietat no estigués sempre en situació d'aconseguir la unanimitat! I si entre els seus subjectes hi ha homes de geni, per tal que prenguin part en aquest concert n'hi ha prou, al més sovint, amb convidar-los-hi. Un príncep només té necessitat, per a sempre més aparèixer admirable als ulls de la posteritat, de saber triar escriptors prou ben dotats i fer-ne servidors seus; el discerniment en l'apreciació dels talents, però, no hi té cap relació, amb les capacitats i les virtuts convenients al sobirà.

Per contra, avui hi ha el costum d'acusar Tàcit d'hostilitat sistemàtica amb els successors d'August. Certament, és probable que n'embrutís els retrats i n'exagerés considerablement les responsabilitats personals en les desgràcies de l'època; els seus escrits són prou per a convèncer-se'n. No podem tampoc tenir simpatia per les seves enyorances republicanes, sabent com sabem el que havia estat la República, ni compassió per un Senat que fou per a les nacions un amo tan arrogant i cruel i que caigué en una baixesa sens límit des que li tocà de tenir amo. Però, si bé es pot revocar per dubtós el testimoni de Tàcit pel que fa a la persona dels emperadors, no hi ha cap bona raó per a fer el mateix pel que fa a l'estat de l'Imperi. Car aquells senadors, a qui l'amo podia infligir qualsevol ultratge, sense excepció, i al qual sempre lloaven i donaven gràcies, mantenien encara en gran mesura el privilegi dels honors i les altes funcions; ¿pot suposar-se'n que més avall pogués haver-hi més equitat i dignitat? ¿No n'hem pas de treure que l'arbitrietat, la insolència i la crueltat, el servilisme i l'obediència passiva es trobaven, de dalt a baix, a tot arreu de l'Imperi? És cert que els emperadors es preocupaven molt del baix poble de

Roma; però això consistia a alimentar-lo amb almoines i emborratxar-lo de sang de gladiadors. Es preocupaven també molt de l'exèrcit, que feia en certa mesura el paper del partit d'Estat dels Estats totalitaris moderns: podem veure en Juvenal on arribava en ple carrer la llicència sempre impune dels soldats. Si les províncies tenien menys por que abans dels magistrats, en tenien més de l'exèrcit. I la "pau romana" no impedia pas, quan convenia animar els soldats, de travessar una frontera per sorpresa, sense incident previ, i en cert territori massacrar-ho tot sense estalviar-hi sexe, ni edat, ni llocs sagrats; Germànic, sota Tiberi, ho féu així, a la Germània.

Però l'esclafament de les nacions sotmeses, la crueltat difusa, quotidiana, públicament encoratjada, la baixesa i la submissió sense límit a una autoritat capaç de fer anar les masses i els individus com a objectes sense valor, tots aquests trets no són pas, però, els que fan pensar més punyentment en les dictadures totalitàries modernes. Estructures socials ben diferents poden comportar igualment el poder absolut d'un home. Per exemple, a l'Espanya del Renaixement i també, sembla, a la Pèrsia antiga, la persona del sobirà legítim, és a dir, el determinat per les lleis, era objecte d'una obediència i una abnegació il·limitades; per lluny que arribi en aquests casos la submissió, pot comportar una verdadera grandesa, car pot ser originada per la fidelitat a les lleis i a la fe jurada, no pas per la baixesa d'ànima. Però a Roma no era pas l'emperador en tant que home, ans l'Imperi, allò davant què tot es doblegava; i la força de l'Imperi la constituïa el mecanisme d'una administració molt centralitzada i perfectament ben organitzada, un exèrcit permanent nombrós i generalment disciplinat, i un sistema de control que s'estenia arreu. En altres termes, la deu del poder era l'Estat, no pas el sobirà. El qui arribava a cap de l'Estat, i tant se valia com hi hagués arribat, rebia una mateixa obediència. Les lluites civils, quan es produïen, tenien per objecte canviar la persona del cap de l'Estat, no pas les relacions entre l'Estat i els seus subjectes; l'autoritat absoluta de l'Estat no es podia posar en qüestió, car se sustentava no pas en una convenció, en una concepció de la fidelitat, ans en el poder que té la força de glaçar l'ànima dels homes.

Aquest Estat centralitzat produïa l'efecte, que també produeix avui, fins i tot sota la forma democràtica, d'endur-se la vida del país a la capital no deixant a la resta més que una existència morta, monòtona, estèril. Malgrat la insolència i el luxe desenfrenat dels rics i la mendicitat servil a què eren obligats la major part dels qui no ho eren, Roma exercia una atracció invencible. En aquell immens territori, tota vida local o regional havia perit; la desaparició de les llengües de la major part dels països conquerits n'és la millor prova. Però, característica que avui retrobem només en les dictadures totalitàries d'Alemanya i Rússia, l'Estat era també l'únic objecte de les aspiracions espirituals, l'únic objecte d'adoració. Teòricament, l'emperador esdevenia un déu només després de mort, però l'adulació ja en feia un déu a la terra, i de fet l'únic que comptava. D'altra banda, fossin els emperadors morts o bé el viu l'objecte dels sentiments religiosos, sempre era l'Estat allò que s'adorava. Aquest culte, com avui, era protegit per un control minuciós i despietat i per un encoratjament sistemàtic de la delació; la *lex majestatis* permetia de punir no sols les ofenses a la religió oficial, ans, si calia, fins la insuficiència de zel. Les estàtues, els temples i les cerimònies estenien aquesta religió a tot el territori, i tots els homes importants n'eren obligatòriament els instruments de propaganda. La tolerància ben coneguda dels romans d'aquesta època en matèria de déus s'aplicava només als susceptibles de fer de satèl·lits de l'Imperi; no impedí pas, per exemple, la destrucció despietada del clergat dels druídes. En realitat, només sectes clandestines, com Carcopino ha demostrat que fou el cas dels pitagòrics, podien adorar altra cosa que l'Estat; i l'Església, avui, no fa més que retrobar el seu enemic dels primers temps. Els esforços

d'aquestes sectes, començant per la cristiana, es podrien veure com una expressió de la lluita de l'esperit grec contra el romà. Si la nostra lluita d'avui té cap sentit, és aquest.

Ens és certament difícil decidir-nos a admetre cap espècie d'identitat entre el nostre enemic i la nació de què la literatura i la història ens aporten gairebé exclusivament la matèria del que en diem les humanitats. L'esperit antijurídic, antifilosòfic i antireligiós inherent al sistema hitlerià fa que ens mirem l'enemic com un perill per a la civilització; els romans, contràriament, ¿no tenen la reputació d'haver estat religiosos, encuriosits per la filosofia i haver inventat l'esperit jurídic? L'oposició, però, només és aparent. Els romans no tingueren mai altra religió, si més no després de les seves grans victòries, que la de la pròpia nació en tant que mestressa d'un Imperi. Els déus només els servien per a mantenir i acréixer la seva grandesa; mai cap altra religió no fou més estranya a tota noció de bé i de salvació de l'ànima; tampoc l'amor de la natura no hi tingué cap part. Durant un temps, la moda i l'esnobisme els feren encuriosir per la filosofia grega; però, tret de Lucreci, no hi ha senyal que l'haguessin mai entesa, i més se valdria no saber-ne res, del pensament grec, abans que només informar-se'n per textos llatins. Sota l'Imperi, l'autoritat de l'Estat els tragué del cap aquesta curiositat. Durant aquest període, l'obra de l'esclau frigi Epictet i la de Marc Aureli són les úniques que valen, en aquest terreny, i totes dues pertanyen a la literatura grega. Marc Aureli, de segur, devia escriure en secret. Uns quants emperadors perseguiren sistemàticament la filosofia. Pel que fa al dret, és fals, primerament, que els romans hagin creat l'esperit jurídic; dins els límits dels temps històricament coneguts, l'esperit jurídic nasqué a Mesopotàmia i hi atengué el seu més alt grau de desenvolupament ara fa quaranta segles. És incontestable, tanmateix, que els romans foren juristes. Però quan retraïem als alemanys hitlerians de destruir l'essència del dret subordinant-lo a la sobirania i a l'interès de l'Estat i fent-lo emanar de la nació, poc ens n'adonem, que en aquest punt són els fidels hereus dels romans. Fóra extremament difícil de sostenir, basant-se en textos, que els romans concebessin el dret com a emanació dels individus i límit a la sobirania de l'Estat en les relacions d'aquest amb ells. Si la sobirania de la ciutat tingué entre ells cap límit, fou imposat per la sobirania del grup familiar; a mesura que la ciutat es transformava en Estat i la família es descomponia, aquest límit anà perdent força. L'emperador tingué de fet el poder d'obligar un home casat a divorciar-se i el d'anul·lar un testament; és per això que tants de rics romans legaren a l'emperador gran part de la seva fortuna, perquè la seva família en pogués conservar la resta; ¿no indica prou, aquest fet, la subordinació del dret privat a l'autoritat sobirana? Quant als contractes internacionals, mai els romans no es cregueren obligats a observar-ne cap si els era avantatjós de violar-los o no fer-ne cas. Quan se'ls atribueix l'esperit jurídic, es comet un equívoc; la compilació de vastos reculls de lleis no hi té cap relació, amb la santedat dels contractes.

Fora d'això, comptem-los, els segles que durà l'Imperi romà i els territoris a què s'estengué, comparem-los, aquests segles, amb els que precediren Roma i els que seguiren la invasió dels bàrbars, i veurem fins a quin punt l'Estat totalitari ferí d'esterilitat espiritual la conca mediterrània. De segur que aquest període desèrtic fou interromput, en el curs de tants i tants anys, per moments de fecunditat. El talent dels escriptors contemporanis d'August, format però durant les lluites civils, és indiscutible, per bé que servil. La sorprenent dinastia dels Antonins suscità un renovellament de les lletres, de què les obres de Tàcit i Juvenal en són els fruits nobles; i l'estoïcisme grec s'emparà del tron. Més tard, Julià fou una figura ben atraient. La tirania de l'Estat no impedí pas a l'Evangeli de ser redactat en algun racó de la Mediterrània oriental; sant Agustí i els Pares de l'Església grega testimonien que el cristianisme aconseguí d'estendre una certa tendresa

d'ànima del tot estranya a la tradició llatina, per bé que no esdevingué el principi de cap civilització original fins després de la felix invasió dels qui eren anomenats bàrbars.

Els pocs moments lluminosos de l'Imperi romà no han pas de retenir l'atenció fins al punt d'impedir de sentir l'analogia entre aquest sistema i el de Hitler; car n'hi ha, d'analogia. Hitler no esclafa pas més la Bohèmia que Roma no esclafava les províncies. Els camps de concentració no són pas un mitjà més eficaç per a ofegar la virtut d'humanitat que no ho foren els jocs de gladiadors i els sofriments infligits als esclaus. El poder d'un home no és pas exercit de manera més absoluta, arbitrària i brutal a Berlín que no ho fou a Roma; la vida espiritual no és pas encaçada amb més remirament i crueltat a Alemanya que no ho fou a l'Imperi romà. Suposem Hitler vencedor a Europa; als poetes potser els mancaria llavors el talent de celebrar-lo en bells versos, però no pas la bona voluntat. D'altra banda, en la sèrie dels successors, n'hi hauria, potser, que serien relativament homes de bé. Si el règim durés segles, de segur que la vida espiritual apuntaria de tant en tant. Consideracions com aquestes, certament, no poden pas impedir-nos d'aspirar a la desfeta de Hitler. La principal diferència entre ell i els romans és que ell exerceix una dictadura totalitària abans d'haver esdevingut amo del món, cosa que li impedirà versemblantment d'arribar-hi; car sembla que un Estat totalitari sigui més apropiat per a esclafar els seus subjectes que no pas per a conquerir-ne gaires més. Ara bé, l'esperit dels dos sistemes, tant a l'interior com a l'exterior, no per això sembla menys aproximadament idèntic i mereixedor de termes idèntics, siguin de lloança, siguin d'execració.

Conclusió

Debades provariem de rebaixar l'abast d'aquestes analogies sostenint que la moral canvia i que actes en altre temps perdonables o admirables han esdevingut avui inadmissibles. Aquest lloc comú no aguanta l'examen. Res no permet de creure que la moral hagi mai canviat. Tot duu a pensar que els homes dels temps més reculats conceberen el bé, quan el conceberen, d'una manera tan pura i perfecta com nosaltres, tot i que practiquessin el mal i el celebressin en ser victoriós, així com fem nosaltres. En tot cas, la concepció més antiga de la virtut que ens ha arribat, l'elaborada per Egipte, és pura i completa fins al punt de no poder-ho ser més. Quaranta segles enrere, en aquella terra curulla de gràcia, l'ésser humà més miserable tenia un preu infinit, car se l'havia de jutjar i es podia salvar. Llavors es feia dir a Déu: "He creat els quatre vents perquè tothom pugui respirar com el seu germà... He creat tothom semblant al seu germà. I he prohibit que cometin iniquitat, però els seus cors han desfet el que la meva paraula havia prescrit." Mai, per a definir la virtut, no s'havia escrit res tan emotiu com les paraules pronunciades en el *Llibre dels Morts* per l'ànima que vol ser salvada: "Senyor de la veritat... T'aporto la veritat. He destruït el mal per tu... No he menyspreat Déu... No he posat el meu nom a davant per als honors... No he estat causa que cap amo fes patir un seu servidor... No he fet plorar ningú... No he fet por a ningú... No he parlat mai amb altivesa... No m'he fet el sord a paraules justes i veres." Durant uns quants centenars d'anys Egipte donà exemple del que pot ser una civilització no sollada d'imperialisme ni de brutalitat sistemàtica; i nosaltres, trenta-cinc segles després, amb prou feines imaginem en somnis que una cosa semblant pugui ser possible.

La idea que els grecs de fa vint-i-cinc segles es feien de la virtut és encara més ben coneguda; fóra insensat de creure que en això, respecte a ells, hi hagi pogut haver progrés.

Hi havia llavors pensadors que condemnaven sense reserves la institució de l'esclavatge; Èsquil, al seu *Agamèmnon*, condemnava implícitament la violència i la guerra; l'Antígona de Sòfocles rebutjava tota mena d'odi, el que fos. Atenes, sens dubte, tingué vel·leïtats imperialistes, que en foren però la perdició; i ni de bon tros la perfídia i la crueltat foren absents de la seva política exterior. Però ningú, llavors, no pas més que ara, no considerava tals pràctiques com a essent moralment lloables o indiferents; si en feien l'apologia era en desenvolupar sota una forma o altra la màxima de "Política, primer", exactament com ara. A més, l'imperialisme i els mètodes que comporta tenien adversaris irreductibles, Sòcrates el més conegut; el dugueren, cert, a la mort, però l'havien deixat viure fins a seixanta-sis anys i els seus deixebles tingueren llicència total per a celebrar-lo en els escrits i els discursos. Pel que fa als romans, si en llegim la història en els textos de l'antiguitat, especialment en Polibi, tenim la impressió que entre el seu temps i el nostre la sensibilitat moral no ha canviat pas gaire. De segur que totes les nacions de l'època practicaven més o menys, a intervals, la perfídia i la crueltat; no sabríem pas afirmar que hagi estat, després, altrament en cap més època, sense excloure'n la nostra. Però, com avui, la perfídia i la crueltat, per bé que practicades, eren generalment reprovades; com avui, una sola nació en feia fredament i sistemàtica el principi de la política per un objectiu de dominació imperial. Una tal política, avui, de part de l'enemic, ens sembla monstruosa; no els en devia pas semblar menys, de monstruosa, als contemporanis dels romans; n'és la millor prova el vel d'espessa hipocresia amb què els romans l'encobriren, hipocresia ben singularment semblant a la practicada avui, especialment en el camuflatge d'agressió en legítima defensa. Si llavors s'era hipòcrita talment com avui, és que llavors s'hi concebia el bé talment com avui.

Però fins en el cas que la moral hagués canviat, això no rebaixaria gens la importància del fet que avui, arreu, es parli de la Roma antiga amb admiració. Car ningú no pot judicar una acció, de la data que sigui, basant-se en cap concepció de la virtut que no sigui la que li serveix de criteri per a les pròpies accions. Si admiro o fins excuso, avui, un acte de brutalitat comès fa dos mil anys, manco, en el pensament, avui, a la virtut d'humanitat. L'home no és pas fet de compartiments, i li és impossible d'admirar certs mètodes d'un altre temps sense fer néixer dins seu la disposició a imitar-los des que l'ocasió li'n faci la imitació fàcil.

Roma abolí per la força les diferents cultures de la conca mediterrània, tret de la grega, que relegà a un segon pla, i imposà en lloc seu una cultura gairebé enterament subordinada a les necessitats de la propaganda i a la voluntat de dominació. Per això, el sentit de veritat i de justícia en resultà, i s'hi ha mantingut, gairebé irremediament pervers; car, durant tota l'Edat mitjana, la cultura romana fou, a tot l'Occident, si fa no fa l'única coneguda de la gent instruïda. La seva influència prou hauria pogut ser contrabalançada per la del cristianisme, si aquesta se n'hagués pogut separar. Per desgràcia, havent Roma adoptat segles després el cristianisme i havent-lo oficialment establert en les nacions sotmeses, contragué amb ell, així, una aliança que el sollà. Per una segona desgràcia, el lloc d'origen del cristianisme li imposà l'heretatge de textos on s'expressen sovint una crueltat, una voluntat de dominació, un menyspreu inhumà pels enemics vençuts o destinats a ser-ho i un respecte per la força que s'acorden extraordinàriament bé amb l'esperit de Roma. Així, per efecte d'un doble accident històric, la doble tradició hebraica i romana ofega en gran mesura, de dos mil anys ençà, la inspiració divina del cristianisme. És per això que l'Occident no ha tornat a trobar més l'accent d'incomparable humanitat que fa de la *Iliada* i les tragèdies gregues obres sense igual.

França ha tingut molts esperits de primer ordre que no foren ni servidors ni adoradors de la força. Del segle XV al XVII, Villon, Rabelais, La Boétie, Montaigne, Maurice Scève, Agrippa d'Aubigné, Théophile, Retz, Descartes, Pascal, tan diversos i de tan desigual anomenada, tingueren això en comú, a més del geni. Però els qui foren l'una cosa i l'altra contribueixen a formar les generacions successives. L'única cançó de gesta coneguda als liceus celebra Carlemany, és a dir, una empresa de dominació universal. Els herois de les tragèdies no religioses de Corneille posen la glòria per damunt de tot, glòria que consisteix a conquerir i dominar, i que mai no pensarien a subordinar ni a la justícia ni al bé públic; en ells, és la desmesura el que es proposa a l'admiració. Bon nombre dels herois de Racine, quan no s'ocupen de l'amor, tenen la mateixa idea fixa; per això, és només a propòsit de l'amor que Racine retroba una vegada, a *Phèdre*, quelcom de l'accent de la tragèdia grega. L'evocació de la mort i de Déu, en Bossuet, no impedeix pas a les grandeses humanes d'aparèixer-hi amb una sobirana majestat. Els dèspotes, al segle XVIII, no pararen de trobar a França aduldors il·lustres; calia només, llavors, que fossin estrangers. ¡I com no s'ha arribat a cantar, més tard, Napoleó! La idea de l'heroi menyspreat i humiliat, tan comuna entre els grecs, justament el tema dels Evangelis, és gairebé estranya a la nostra tradició; el culte de la grandesa concebuda segons el model romà ens ha estat transmès per una cadena gairebé ininterrompuda d'escriptors cèlebres.

Aquest culte ha inspirat sempre, entre nosaltres, tant actes com paraules. En els nostres temps, fóra difícil ben segur d'afirmar que no hàgim usat ni usem, per a la conquesta i dominació de l'imperi colonial, mètodes com els de Roma; molts de francesos s'inclinarien més aviat a vantar-se'n que no a negar-ho. Els homes de la Revolució no s'haurien pas deixat tan fàcilment temptar per la guerra de conquesta si no s'haguessin alimentat dels escriptors llatins i de Plutarc, subjecte servil dels romans, ni haguessin pensat en Roma cada cop que parlaven de República. Napoleó i Lluís XIV s'obsediren visiblement amb el record d'August, i tots els procediments de Roma els semblaren bons a imitar. Si els seus esforços no foren coronats per un èxit durador, n'és causa una certa manca d'habilitat, no pas certament cap excés d'escrúpols. L'agressió no provocada d'Holanda, l'annexió de moltes ciutats en plena pau i a desgrat dels habitants, durant els anys de després d'un tractat en què les fronteres havien estat solemnement fixades, i finalment la devastació del Palatinat, que tampoc no tenia l'excusa de la guerra, heus ací incidents singularment semblants als fets més característics de la història romana. El mateix es pot dir, per exemple, del parany posat per Napoleó a la família reial d'Espanya, de les maniobres que el prepararen i de la sort inflingida seguidament a aquest desgraciat país. En fi, sota Napoleó i sobretot sota Lluís XIV, el servilisme dels subjectes, la submissió cega, l'adulació extrema i l'absència de tota llibertat espiritual posaren França, durant un temps, al nivell de la Roma imperial i de les seves províncies.

¿Quin objectiu encalquen Hitler i els qui en aquest moment l'accepten com a amo sinó la grandesa concebuda segons el model romà? ¿Com l'encalquen sinó pels mètodes que tots els èmuls dels romans ja imitaren més o menys bé? ¿Hi ha res més conegut, més familiar? Ja no n'hi hauria d'haver prou, que un fenomen familiar aparegui fora de nosaltres i ens amenaci, perquè ens sembli sobtadament incompreensible. És infinitament trist que el nostre més gran poeta hagi participat d'aquesta abdicació de la intel·ligència afirmant que no en podem comprendre res, d'Alemanya. Alemanya és avui la nació que compromet contínuament la pau i les llibertats d'Europa; França es trobava en el mateix cas el 1815. Constituïa per a Europa l'amenaça principal des de Richelieu, és a dir, des de feia vora dos segles, amb un interval de feblesa sota Lluís XV i Lluís XVI. El 1814 i el 1815 hom destruï Napoleó; no es féu cap mal a la França vençuda; i Europa estigué en pau durant

mig segle. Si es vol fer remuntar l'amenaça alemanya a Frederic II de Prússia, i no sabriem de cap de les maneres fer-la remuntar més lluny, s'obtenen així dos segles. ¿En nom de què es podria sostenir que calgui més subjugar Alemanya avui, si es triomfa damunt seu, que no França el 1815?

Es diu que Alemanya s'ha tornat conqueridora i amenaçadora des que esdevingué una nació una i centralitzada. Això és incontestable. Però fou exactament el mateix per a França; la unitat francesa és només dos segles més vella que l'alemanya. Tot poble que esdevé nació sotmetent-se a un Estat centralitzat, burocràtic i militar es torna tot seguit, i continua essent-ho molt temps, un flagell per als veïns i per al món. Hi ha aquí un fenomen inherent, no pas a la sang germànica, sinó a l'estructura de l'Estat modern, semblant des de tants punts de vista a l'estructura política elaborada per Roma. Per què és així, és potser difícil de concebre-ho clarament; que és així, és del tot clar. Quan neix en alguna banda una nació dominada per un Estat, neix alhora un nou factor d'agressió, i el seu desenvolupament ulterior continua essent agressiu durant molt temps. Uns quants petits països europeus, formats en el respecte de les llibertats locals, han defugit aquesta fatalitat, i també en certa mesura un país gran, Anglaterra, que fins i tot avui és lluny de presentar tots els caràcters de l'Estat modern. Però un fenomen que no data pas d'ahir hauria d'inquietar tots els esperits reflexius sobre el perill que corren a la nostra època no sols la pau i la llibertat, sinó, sense excepció, tots els valors humans. Tots els canvis acomplerts de tres segles ençà acosten els homes a una situació en què ja no hi haurà absolutament cap altra deu d'obediència al món sencer fora de l'autoritat de l'Estat. La major part dels homes, a Europa, no obeeixen res més. La influència familiar sobre els menors d'edat és feble, i nul·la sobre els altres; les autoritats locals i regionals, en la majoria de països, exerceixen només la part de poder que els és delegada per l'autoritat central. En el terreny de la producció, l'obediència als caps no els és pas acordada, ans venuda per diners; així, la deu de la seva autoritat no es troba en cap tradició, ni en cap consentiment mutu més o menys tàcit, ans en un regateig que exclou tota dignitat i que, sense la protecció de l'Estat, li llevaria tota eficàcia. En el domini de la intel·ligència, l'Estat, amb els diplomes que confereix, ha esdevingut gairebé l'única deu d'autoritat efectiva.

Per altra banda, el poder de l'Estat no és aturat en cap direcció per cap límit legítim. Per a ell, fora seu, un tal límit no existeix, car tota nació és sobirana. Faci el que faci, no hi ha cap autoritat superior que tingui dret a jutjar les seves accions; els tractats que signa només la comprometen segons la interpretació que els acordi, sense que cap altra pugui legítimament ser-li imposada des de fora; el seu poder només és efectivament limitat per la força de les altres nacions sobiranes, és a dir, o per la guerra o per l'amenaça explícita o implícita de guerra. Hi ha aquí un límit de fet, no pas de dret, un límit patit, no pas acceptat. A l'interior, els Estats democràtics són els únics que veuen limitada la seva autoritat pels drets dels individus; però si hi ha ambiciosos que vulguin i sàpiguen triar el moment favorable, el mecanisme de la democràcia es pot fer servir per a suprimir una part d'aquests drets o la totalitat i, un cop suprimits, no hi ha ja mitjà legítim de restablir-los, ans solament la rebel·lió. Si els homes que a títols diversos tenen en mà l'autoritat de l'Estat deixen de voler la democràcia, la por a la rebel·lió a voltes els pot forçar a ser-hi fidels, però no els hi pot obligar cap llei. Fora d'Europa, hi ha extensos territoris sotmesos per conquesta que pateixen les voluntats de tal o tal altre Estat europeu; i a la resta del món hi ha cada cop més tendència a elaborar estructures polítiques més o menys copiades de les de l'Estat occidental. El terme d'una tal evolució, terme feliçment teòric, fóra una situació tal que en tot el globus terrestre tot ésser humà obeiria contínuament i

exclusivament l'Estat de què fóra subjecte, sense que cap Estat obeís res més que el propi caprici. ¿Quina estabilitat, quin equilibri, quina harmonia podem esperar de trobar en aquesta direcció, sigui quin sigui el punt de vista des del qual ens ho mirem?

És ben clar, i M. Scelle especialment ho ha pla bé demostrat, que la noció jurídica de nació sobirana és incompatible amb la idea d'ordre internacional. Justament perquè els individus, fins i tot on són lliures, no disposen sobiranament de si mateixos ni dels seus béns, és justament per això que hi ha un ordre civil. Tot ordre implica una autoritat legítima les decisions de la qual siguin obligatòries per als sotmesos a tal ordre. Però la sobirania de cada nació respecte a totes les altres va lligada al poder sobirà que cada Estat exerceix sobre els seus subjectes. Car, mentre el poder resti intacte, tota acció presa contra una nació nociva s'ha d'exercir damunt tots els membres i els subjectes d'aquesta nació; ha de prendre doncs la forma de la guerra, de l'amenaça de guerra, o d'una pressió econòmica que, més enllà d'un cert grau, mena inevitablement a la guerra. Com que la guerra és una operació que només la pot decidir i menar una nació o més d'una, i com que ningú no pot des de fora ordenar a una nació de fer la guerra, no podria haver-hi doncs mitjà policíac per a cap autoritat que dominés les nacions. Una tal autoritat només es podria exercir si posseís el poder legítim, és a dir, públicament i generalment reconegut, de dispensar en certs casos els ciutadans i subjectes d'un Estat del deure d'obediència a l'Estat. L'Estat tocat per una tal mesura fóra llavors colpit pel sentiment d'inferioritat propi dels rebels, en comptes de ser-ho els seus subjectes revoltats. Però és evident que una tal mesura només fóra possible si per damunt de l'Estat i els individus hi hagués poders legítims capaços d'executar una decisió d'aquesta mena. L'ordre internacional suposa que s'estableixi un cert federalisme, no sols entre les nacions, sinó a l'interior de cada gran nació. Amb molta més raó, la relació entre les colònies i la metròpoli hauria d'esdevenir un lligam federal, en comptes d'una relació de simple subordinació.

Els vencedors de 1918 volgueren constituir un ordre internacional. A aquest efecte, s'intentà de fer acceptar a totes les nacions certes prohibicions i obligacions comunes; i damunt d'algunes es volgueren fer pesar obligacions particulars, com la del desarmament a Alemanya i les concernents al tractament de les minories a certs països de l'Europa central. Per una contradicció singular es deixà subsistir el dogma de la sobirania nacional, i l'autoritat de cada Estat sobre els seus subjectes restà intacta. Una tal temptativa no podia reeixir, i ni tan sols tingué un bon començament. Un poder no aturat per cap límit legítimament imposat tendeix necessàriament a créixer dins seu i a fora; tot Estat centralitzat i sobirà és conqueridor i dictatorial en potència, i ho esdevé efectivament en la mesura que en creu tenir la força.

A aquesta guerra, si admetem que cal que Alemanya hi pateixi una desfeta més o menys gran, podem imaginar-hi diverses sortides possibles. Europa podria tornar a una situació no gaire diferent d'aquella en què es trobava per exemple el 1930. Els pobles respirarien, llavors, però de segur que no pas per gaire. Podria caure per esgotament en un desordre difús i sagnant, de què Rússia en trauria potser profit; què se'n seguiria, fóra llavors impossible de preveure. O bé la relació de forces podria canviar de tal manera que el poder d'Alemanya fos esclafat durant molt temps pel de les nacions victorioses; una tal eventualitat potser no és gaire probable, però cal considerar-la, perquè moltes persones ja ara reclamen amb molt de soroll condicions de pau que impliquin un esclafament durador d'Alemanya. Com que és feliçment impossible d'exterminar la totalitat o una part considerable del poble alemany, un tal esclafament suposaria la imposició damunt seu d'una coerció al moment de la victòria i mantenir-la durant un llarg període de

temps. Cap coalició no pot exercir un esforç llarg i sostingut; se n'hauria d'encarregar una sola nació; fóra inevitablement una nació continental, és a dir, França.

Si França empenia un tal esforç sense poder-lo materialment ni moralment mantenir, una nova guerra, que potser l'acabaria anorreant, fóra per a ella el càstig per haver gosat anar més enllà de les pròpies forces. Admetem, però, que en fos capaç. El que té de sàvia, de lliure i d'humana, ¿no moriria pas inevitablement, en la tensió extrema de les forces nacionals necessària per a una tan gran tasca? Per altra banda, ¿no li caldria, llavors, tenir un poder de coerció que en fes la mestressa d'Europa? De segur que, aleshores, a França, hi triomfarien les tradicions heretades dels romans, de Richelieu, de Lluís XIV i de Napoleó. Altrament dit, el sistema hitlerià no desapareixeria; fóra transportat a casa nostra, amb els seus fins i amb els seus mètodes. Els qui en farien ús no el reconeixerien pas, un cop naturalitzat, però els qui en patirien els efectes dolorosos el reconeixerien massa. Per a l'avenir de la humanitat, per a la civilització, per a la llibertat, una tal victòria no fóra pas gaire més bona que la desfeta. La victòria dels qui defensen amb les armes una causa justa no és pas necessàriament una victòria justa; una victòria és més o menys justa no pas en funció de la causa que hagi fet prendre les armes, sinó en funció de l'ordre que s'estableixi un cop les armes deposades. L'esclafament del vençut no sols és sempre injust, ans també sempre funest per a tots, vençuts, vencedors i espectadors, i tant més funest com més poderós és el poble vençut; car el desequilibri que en resulta és tant més greu.

Tanmateix, és infinitament desitjable que la nació alemanya sigui desmembrada, però a condició que aquest desmembrament, fins en el cas de ser acomplert per la força, no s'hagi de mantenir per força. Això només és possible en un sol cas, a saber, en el cas que els vencedors, si admetem que estiguem destinats a ser-ho, acceptin per a si la transformació que imposin al vençut. Mentre els homes continuïn no tenint entre ells altres lligams que els que passen per l'Estat, els Estats continuaran organitzant sistemàticament i periòdicament la massacre mútua dels seus subjectes sense que cap pressió de l'opinió, cap esforç de bona voluntat, cap combinació internacional, puguin evitar un tal destí. La sèrie de massacres, llavors, acabarà duent o bé al triomf d'un sol Estat, que aconseguirà d'esclafar una multitud de pobles sota una nova pau romana i es descompondrà lentament tot seguit, o bé a la destrucció mútua dels Estats, que acabaran trencant-se sota l'efecte d'una tensió excessiva. De tota manera, és inevitable que la transformació acomplerta de segles ençà per la humanitat en el sentit de la centralització sigui un dia seguida per una transformació en sentit contrari; car tot en la natura troba un dia el límit. Hi ha dues espècies d'organització dispersa que la història ens permet de conèixer prou, a saber, les petites ciutats i els lligams feudals. Cap d'elles no exclou ni la tirania ni la guerra, però tant l'una com l'altra són més fecundes i favorables a les millors formes de la vida humana que no la centralització patida pels homes de l'època romana i de la nostra època. La humanitat arribarà potser a alguna cosa anàloga a una d'aquestes dues organitzacions, o a una barreja de les dues, o potser en trobarà una altra. És possible que aquesta època no sigui gaire lluny i que en aquests moments estiguem assistint a l'agonia dels Estats. Dissortadament, els Estats no poden pas agonitzar sense fer agonitzar alhora moltes coses precioses i molts homes. Però, llavors, la suma de misèries i de destruccions irreparables en els dominis de la matèria i de l'esperit en fóra disminuïda si un nombre suficient d'homes responsables poguessin ser prou lúcids i decidits per a preparar i afavorir metòdicament la transformació que la humanitat, per sort, en cap cas no podrà evitar.

Notes:

1. (Nota del traductor) Aquest estudi fou elaborat durant la tardor del 1939. La segona part –Hitler i la política exterior de la Roma antiga– es publicà al nº 53 dels *Nouveaux Cahiers* l'1 de gener del 1940. La tercera part, ja en proves, fou refusada per la censura.
2. (Nota de l'edició) Heus ací, per exemple, uns quants versos d'aquest poema:

*A vosaltres, marxants de formatge.
Salut, reverència, homenatge.*

.....
*El vostre pagès covard...
mudará aviat de cara.*

.....
*Envieu carta i missatge
a cal got i l'alemany,
i en tot el veinatge
crideu a mort, a ultratge,
em roben, em saquegen,
proposau un arbitratge,
oferiu places d'ostatge...
Malgrat vostre tripijoc
i vostre entabanatge,
nostre rei valent i savi...
desfarà vila i pastiu,
durà vostre or a pillatge,
a vosaltres a l'argolla i
vostres mobles a l'encant.*

.....
*Jo no sóc bruixot ni mag,
però predic i garanteixo
que veurem néixer-hi l'herba,
a les places d'Amsterdam,
que Dordrecht i Rotterdam
seran, res, un ermitatge,
un lloc desert i salvatge.*
.....